

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

בין ייהוד לאיבוד הגליל

המקרה של נצרת עילית בשנים 1956-2016

ניקולא יוזגוף-אורבך וארנון סופר

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

בין ייהוד לאיבוד הגליל

המקרה של נצרת עילית בשנים 1956–2016

ניקולא יוזגוף-אורבך
ארנון סופר

יוני 2016

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **ארנון סופר** Soffer@geo.haifa.ac.il

עריכת לשון: עפרה פרי

עריכת גרפית והבאה לדפוס: נוגה יוסלביץ

הודפס בישראל בשנת 2016

© כל הזכויות שמורות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

ISBN 965-7437-55-1

הדפסה: דפוס אופק

צילום כריכה: אנטון ברקובסקי

<http://ch-strategy.hevra.haifa.ac.il>

תוכן העניינים

5	פתח דבר
6	פרק א' - ייחוד הגליל - פרספקטיבה גאוגרפית היסטורית
6	יהודי הגליל בתקופת המקרא ובימי בית שני
8	יהודי הגליל בתקופת ימי הביניים ובעת החדשה
10	מקום המדינה ועד ל-2016: ייחוד הגליל כאסטרטגיה לאומית
12	מה לנצרת עילית ולייחוד הגליל?
14	פרק ב' - ערים מעורבות וערים יהודיות מתערבבות
14	ערים מעורבות
15	דגמים מרכזיים של סגרגציות עירוניות
16	הפרדת מגורים בישראל
18	שכונות מעורבות
22	גורמים תכנוניים, כלכליים ואחרים בהגירת ערבים ליישובים יהודיים
26	מאפיינים של התושבים הערבים בערים המעורבות ובערים המתערבבות
30	פרק ג' - מניעי הקמתה והתפתחותה של נצרת עילית
30	הרעיון להקמת נצרת היהודית
34	מיקומה של נצרת עילית
35	ראשית ההתיישבות היהודית בנצרת-עילית (עשורים ראשונים)
37	נצרת עילית בסבך המלכוד הדמוגרפי (1976-1989)
	פרק ד' - המאבק על צביונה של נצרת עילית - שינויים ומגמות דמוגרפיות באוכלוסיית
39	נצרת עילית
39	אוכלוסייה
40	ריבוי טבעי והגירה
40	הגירה
41	הרכב הגילים
42	הרכב אתני ודתי
44	חינוך והשכלה
48	מדדים כלכליים ותעסוקה
52	דיוור ובינוי
56	פרק ה' - פוליטיקה מוניציפלית
57	כהונת גפסו הראשונה: מאבקו על צביונה היהודי של העיר
60	השעייתו של גפסו וכהונתו השנייה: בין ייחוד לאיבוד נצרת עילית
62	אסטרטגיות גאו-דמוגרפיות חלופיות לניהול המשבר הדמוגרפי בנצרת-עילית
65	סיכום ומסקנות
66	מקורות

רשימת לוחות ואיורים

11	לוח 1:	שיעור היהודים במחוז צפון
11	לוח 2:	הגירה פנימית, מחוז צפון (בשנים 1985-2014)
11	לוח 3:	תנועת הגירה יהודית במחוז חיפה
	לוח 4:	המיעוט הערבי בערים המעורבות הוותיקות ובערים היהודיות המתערבבות בשנים 2002-2014 (% מכלל האוכלוסייה)
21		
36	לוח 5:	אוכלוסיית הרי נצרת בשנים נבחרות
41	לוח 6:	דפוסי ההגירה בשנים 1990-2010 בנצרת עילית (במספרים מוחלטים)
	לוח 7:	הכנסות והוצאות עיריית נצרת עילית בשנים 2002-2014, בהשוואה לטבריה ולכרמיאל
52		
55	לוח 8:	מדדי נדל"ן נבחרים בשוק הדיור בנצרת עילית, 2000-2014
5	איור 1:	התנחלות שבטי ישראל בגליל בתקופת המקרא
8	איור 2:	מסעות ישוע בגליל במאה הראשונה לסה"נ
18	איור 3:	טווח ההתנהגויות העיקריות עם כניסת אוכלוסיית מיעוט לשכונת רוב
31	איור 4:	היבטים ביטחוניים בהקמת יישוב יהודי בנצרת - מסמך מאלוף פיקוד צפון
33	איור 5:	דחיית כניסת המתיישבים לשכונה היהודית בנצרת עד לאחר עצרת האו"ם
35	איור 6:	מפת הסביבה
39	איור 7:	מגמות בגידול אוכלוסיית נצרת עילית למן הקמתה ועד 2015
40	איור 8:	תנודות בשיעור הריבוי הטבעי בנצרת עילית בשנים 1985-2014
41	איור 9:	משקלם של עולי 1989 ואילך מכלל אוכלוסיית נצרת עילית לאורך השנים
42	איור 10:	אוכלוסיית נצרת עילית לפי קבוצות גיל נבחרות 1972-2014
43	איור 11:	חלוקה אתנית ליהודים וערבים בנצרת עילית, 2015
	איור 12:	שינויים בהרכב אוכלוסיית נצרת עילית לפי חלוקה אתנית, בשנים 1983-2015 באחוזים
44		
45	איור 13:	התפלגות אוכלוסיית נצרת עילית לפי דת בשנים 1983-2015
48	איור 14:	תמורות במדדי החינוכיים של נצרת עילית, 2000-2014
49	איור 15:	משלח יד בקרב כוח העבודה בנצרת עילית, 1983-2008
51	איור 16:	מגמות בשכר החודשי הממוצע בנצרת עילית ובכלל המשק, 1985-2014
53	איור 17:	מגמות בסך כל מצאי הדירות בנצרת עילית, 1985-2014
61	איור 18:	קמפיין הבחירות של שמעון גפסו ערב הבחירות המוניציפליות 2013
64	איור 19:	הצבעות בבחירות לנסת בנצרת עילית בשנים 2003-2015

פתח דבר

סיפורה של נצרת עילית מרגע קבלת ההחלטה על הקמתה, בחירת מיקומה, חבלי לידתה והתפתחותה בשנים 1956–2016 הוא סיפור הצפון כולו, ואם תרצו אף סיפורה של הפריפריה הישראלית כולה וגם תחזית לעתיד להתרחש בצור יצחק, ובחריש וגם בעכו, בחיפה ובירושלים. משום כך התחלנו בסיפור הגליל מאז ראשית התיישבות היהודים בו לפני אלפי שנים ועד ימינו (מה שהווה הוא מה שהיה וכנראה גם מה שיהיה).

הבאנו פרק תאורטי ובו בין היתר דיון בנושא ערים מעורבות והמשגה מחודשת של ערים מתערבבות, שיהיו בבחינת תמרור אזהרה – כי מה שהתחולל בנצרת עילית הוא רק ההתחלה.

גוללנו את סיפורה של נצרת עילית דרך פריזמות גאוגרפיות, היסטוריות ודמוגרפיות, בדגש על מרקם היחסים בין יהודים לערבים בעיר והשתנותו, בעיקר בשנים האחרונות, ולא יצאנו מעודדים.

תודתנו נתונה לנוגה יוסלביץ על המפות והעריכה, לנורית ליטבר על ההדפסות הרבות, לעפרה פרי על עריכת הלשון ולקתדרת חייקין על הפרסום.

ניקולא יוזגוף-אורבך

ארנון סופר

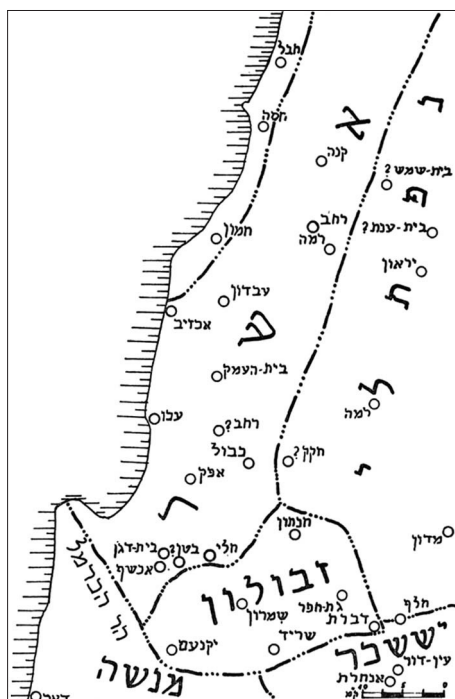
יוני 2016

פרק א' – יהוד הגליל – פרספקטיבה גאוגרפית היסטורית

יהודי הגליל בתקופת המקרא ובימי בית שני

ההתיישבות היהודית בגליל, אם כמיעוט זניח בין עמים זרים ואם כרוב בעל נוכחות תרבותית- חברתית, מוכרת ומתועדת במחקר ההיסטוריוגרפי למן ימי בית שני ועד ימינו. בספר יהושע מוזכר הגליל כאחד האזורים הגאוגרפיים שנכבשו מעמי כנען בידי שבטי ישראל נפתלי, יששכר, אשר, זבולון ודן, שהונהגו בידי יהושע במאה ה-13 לפסה"נ.¹ שבטים אלו, לפי המתואר, התנחלו במרחב הגלילי והניחו בו את התשתית הראשונית להתיישבות שעתידה לשמש אלפי שנים אחר כך טיעון לחזקת היהודים על הארץ ועל אדמות הגליל.² שבטי ישראל שהתנחלו בגליל חיו בין חלק מעמי כנען, שלפי

הכתוב במקרא היו רוב מבחינה דמוגרפית. כך לדוגמה מתואר שבט אשר כמיעוט היושב בקרב הכנעני, אף על פי שהשטח נכבש על ידו מעמי כנען: "וַיֵּשְׁבּוּ הָאֲשֻׁרִי בְּקֶרֶב הַכְּנַעֲנִי יִשְׁבֵּי הָאָרֶץ כִּי לֹא הִרְיֹשׁוּ" (שופטים א לב). ביטוי מוקצן לעמדת המקרא ביחס לנוכחות הדמוגרפית- תרבותית של עמי כנען בגליל ניתן למצוא בביטוי "גְּלִיל הַגֹּיִם" (ישעיהו ח כג) (גל 1990; גלבוע 1987).

איור 1: התנחלות שבטי ישראל בגליל בתקופת המקרא, מקור: אהרני 1995

בשל קרבתו לגבולות של ממלכות שכנות היה הגליל אזור רגיש, ובעתות מלחמה היה הראשון לאבד את עצמאותו. בשנת 733 לפסה"נ, בימי המלך פקח בן רמליהו, הגלה תגלת פלאסר השלישי מלך אשור את תושבי הגליל לארצו, כחלק ממדיניות ההגליות בשטחים שכבש (מלכים ב טו כט). מניין הגולים מהגליל עמד על 13,520 נפש (כוגן 2000). שארית ההתיישבות הישראלית הזעירה שנותרה באזור עם נפילת ממלכת ישראל נטמעה ברובה במערך התרבותי-מדיני של אשור וארם נהרים (אפעל

1 נאמן (1990) טוען כי לספר יהושע אין יסוד היסטורי והוא אלא חיבור מאוחר שנועד להבנות לעם היהודי היסטוריה. כך סבורים חוקרים נוספים.

2 הראיה המקראית משמשת בפרוטוקולי הוועדות של ההסתדרות הציונית, בהצהרות ובהחלטות הקונגרסים הציונים, בחזונו של בנימין זאב הרצל כמשתקף בספרו "מדינת היהודים" היא מוטיב מרכזי במגילת העצמאות ועוד.

1998; גליל 2001). בהצהרת כורש משנת 538 לפסה"נ הורשו הגולים לחזור לארץ ישראל ולחיות על פי דתם. בפועל, מבין כ-50,000 הגולים ששבו, מעטים בלבד התיישבו מחוץ לאזור יהודה (יפת 2009; שטרן 2006). גם בתקופת השלטון ההלניסטי ההתיישבות היהודית בגליל היתה זניחה ולא זכתה לשגשוג, אלא רק בסופה, כשעל רקע היחלשות ומאבקי כוח פנימיים בממלכות הסלווקיות ששלטו באזור התאפשרה בשנת 140 לפסה"נ הקמתה של ממלכת החשמונאים (שטרן 1985).

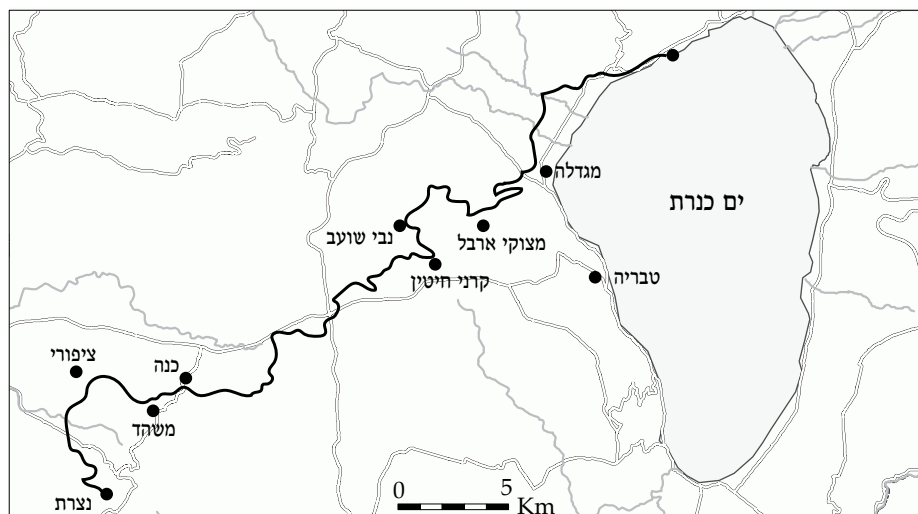
במהלך 77 שנות עצמאות ממלכת החשמונאים גדל ושגשג היישוב היהודי בגליל. לשליטי החשמונאים היה עניין לשמור על האוכלוסייה היהודית שישבה בו כדי להבטיח את שליטתם במרחב (רפפורט 2013). בשנת 103 לפסה"נ כבש יהודה אריסטובולוס מלך יהודה את ארץ היטורים (גליל עליון ועד בקעת הלבנון) וגייר רבים מהם (דר 1991; רפפורט 2013). עם פירוק מלכות בית חשמונאים וסיום השלטון של המלך יוחנן הורקנוס בחסות רומי הועברה השליטה על הארץ, בהתערבות השלטון הרומי, להורדוס וממשיכיו, וגם בתקופתם תואר הגליל כמרחב יהודי (גפני 2004). מן הכתוב בברית החדשה ניתן להסיק בעקיפין, כי בעת מסעותיו של ישוע בגליל, ובעיקר בסביבות נצרת, הוא פעל במרחב יהודי מובהק (איור 2). להלן קטע מהברית החדשה שממנו ניתן ללמוד כי פועלו של ישוע במרחב הגלילי היה בקרב יהודי האזור:

וְיֵהִי כְשֶׁמַּעַי יִשׁוּעַ כִּי הִסְגִּירוּ אֶת־יִיְהוֹנָן וַיֵּלֶךְ אֶל אֶרֶץ הַגָּלִיל: 13 וַיֵּצֵא מִנְצָרֶת וַיָּבֹא וַיֵּשֶׁב בְּכַפְר־נַחוּם אֲשֶׁר עַל־שְׂפַת הַיָּם בְּגִבּוֹל זֶבְלוֹן וְנַפְתָּלִי... וַיְהִי בְּהִתְהַלְכוֹ עַל־יַד יַם־הַגָּלִיל וַיְרֹא וְהָנָה שְׁנֵי אָנָשִׁים אֲחֵים שְׂמֵעוֹן הַנִּקְרָא פֶּטְרוֹס וְאַנְדְּרֵי אֲחִיו מְשָׁלִיכִים מִצּוֹדָה בַּיָּם כִּי דִיגִים הֵם: 19 וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם לָכוּ אַחֲרַי וְאֶשְׁמַכְכֶּם לְדִיגֵי אָנָשִׁים: 20 וַיַּעֲזְבוּ מֵהֶרָה אֶת הַמַּכְמֹרוֹת וַיֵּלְכוּ אַחֲרָיו: 21 וַיְהִי כַּעֲבָרוֹ מִשָּׁם וַיְרֹא שְׁנֵי אָנָשִׁים אֲחֵים אֲחֵרִים אֶת־יַעֲקֹב בֶּן־זֶבְדִּי וְאֶת־יִיְהוֹנָן אֲחִיו בְּאַנְיָה עִם־זֶבְדִּי אֲבִיהֶם וְהָמָּה מִתְקַנְיִם אֶת־מַכְמֹרוֹתָם וַיִּקְרָא אֲלֵיהֶם: 22 וַיַּעֲזְבוּ מֵהֶרָה אֶת־הָאֲנִיָּה וְאֶת־אֲבִיהֶם וַיֵּלְכוּ אַחֲרָיו: 23 וַיֹּסֶב יֵשׁוּעַ בְּכָל־הַגָּלִיל וַיְלַמֵּד בְּכִנְסִיּוֹתֵיהֶם וַיְבָשֶׂר בְּשׁוֹרֵת הַמַּלְכוֹת וַיִּרְפָּא כָּל־מַחְלָה וְכָל־מְדוּחָ בָּעָם." (מתי ד יב-כג)³

אחרי חורבן בית שני בשנת 70 לסה"נ⁴ שלט בגליל וסביבותיו אגריפס השני לבית הורדוס עד שנת 92. במהלך אותן שנים היגרו רבים מפליטי יהודה לגליל, ועם חורבן ביתר וכישלון מרד בר-כוכבא (שנת 135) הפך הגליל למרכז הרוחני, התרבותי והדמוגרפי של יהודי ארץ ישראל ולמקום מושבו של המוסד הדתי וההנהגתי העליון, הסנהדרין (ספראי ובן-שמואל 1994; שפק-ליסק 2014). לפי המסורת התלמודית (בבלי, ראש השנה דף לא עא עב), הסנהדרין נדד ביישובים שונים בצפון הארץ במשך כ-300 שנה (אופנהיימר 1971). חרף ניסיונות הביזנטים לדכא את ההתיישבות היהודית בגליל נמשכה פריחתה עד המאה השביעית, עת התפשטו כיבושי האסלאם באגן הים התיכון (לוי 2004). לפי הערכות שונות, בראשית תקופה זו מנה היישוב היהודי בארץ ישראל כ-200,000 נפש (דדורי 1989; כהן 1998). במהלך ימי שלטון הערבים בארץ ישראל אמנם נשמרה נוכחות יהודית

3 על פי גפני 2004; Walker and Peter 2009.

4 מכאן ואילך המאות המוזכרות הן לסה"נ, אלא אם כן צוין אחרת.

איור 2: מסעות ישוע בגליל במאה הראשונה לסה"נ

בארץ, ובמאה השמינית היתה טבריה מרכז היישוב היהודי, אך ככלל, האוכלוסייה היהודית בגליל הידלדלה מאוד בעקבות מגבלות שהוטלו על יהודים ועקב התאסלמות יהודים. בד בבד חלה עלייה בנוכחות של ערבים ומוסלמים, בעיקר בעקבות הגירת ערבים לגליל ממדבריות ערב, מאסיה הקטנה ומהאזורים הסמוכים לארץ ישראל (משה 1986; טל 2014; לוינ 2004).

יהודי הגליל בתקופת ימי הביניים ובעת החדשה

בשנת 1095 קרא האפיפיור אורבנוס השני לכל המאמינים הנוצרים, צמיתים ואבירים כאחד, לצאת למסע צלב לשחרור ארץ הקודש מידי מי שכוננו הכופרים הסלג'וקים, שהיו שבטים טורקמנים שהשתלטו על האזור. כ-150,000 מאמינים נענו לקריאה ויצאו למסע. בהגיעם לארץ הם הרגו לא רק סלג'וקים ומוסלמים אחרים שהתגוררו בארץ ישראל, אלא גם יהודים רבים, בעיקר בסביבות ירושלים (שגריר 2014). בגליל נותרו קהילות יהודיות בביריה, גוש חלב, דלתון, עמוקה, מירון, עין-זיתים ועלמה, ובערים עכו, צפת וטבריה. קהילות אלו נאלצו במהלך התקופה הצלבנית להתגונן מפני מעשי רצח, שעבוד, ביזה ומגבלות ותקנות מחמירות (ברג 2000). כל אלו פגעו חמורות בנוכחות היהודית בארץ, וממילא גם בזו שבגליל. בתיאורי נוסעים שהגיעו מספרד לארץ ישראל במאה ה-12 בולטים הדכדוך ואווירת הנכאים ביישוב היהודי. על פי אומדנים והערכות שונות מנה יישוב זה עשרות אלפים בלבד. לפי תיאורי הנוסע בנימין מטודלה, בשנת 1170 חיו בטבריה, שבתקופה הערבית היתה המרכז היהודי בארץ ישראל, כ-50 משפחות יהודיות בלבד (יערי 1976). ביישובים רבים מנו היהודים משפחות ספורות בלבד, ובעכו, הבירה הצלבנית, שמאה שנים קודם לכן חי בה יישוב יהודי גדול, נותרו כ-200 משפחות יהודיות (ברג 2000; פראוור 1984; שגריר 2014).

בהיעדר נוכחות יהודית משמעותית ביישובי הגליל נטמעו המשפחות היהודיות המעטות שנותרו ביישובים הקטנים באוכלוסיית הרוב או היגרו לריכוזים היהודיים הגדולים בגליל, ובעיקר לצפת, לעכו ולטבריה. במהלך ימי שלטונם של הממלוכים בארץ במאות ה-12-16 הגיעו לגליל אלפי יהודים מספרד, מאיטליה, מצפון אפריקה וממרכז אירופה (אשכנז) (כהן 1998). הם חיזקו את הריכוזים היהודיים בצפת, עכו, טבריה וסביבותיהן (סאסא, דלתון, עלמה, קדש נפתלי, עין זיתים, ביריה, כפר יאסיף) ותרמו לפיתוח התעשייה הזעירה (יין, עץ, טוויית חוטים ועוד), למסחר ולחיי הקהילה ולימוד התורה. יהודי הגליל, שהיוו רוב מקרב כלל היהודים בארץ, נהנו בתקופת הממלוכים מחופש פולחן, בשונה ממה שהתרחש בתקופת השליטים הקודמים שכבשו את ארץ ישראל (צלבנים, סלג'וקים, ערבים). בתקופה זו לא תועדו המרות דת שנכפו על יהודים או שנעשו על ידי יהודים מרצון (דרורי 1995; כהן 1998).

במאה ה-16 הגיעו לארץ ישראל חלק ממגורשי ספרד ופורטוגל, וקצתם התיישבו בצפת וביישובים כפריים בגליל ככפר יאסיף, שפרעם וכורזים. הדעה הרווחת במחקר ההיסטורי היא שבמחוז (סנג'ק) צפת היו בתקופה הממלוכית כעשרה יישובים כפריים שהתגוררו בהם יהודים. בתקופה הצלבנית היו 36 יישובים, ומאות שנים קודם לכן, בתקופה הביזנטית, היו 58 יישובים כאלה (לואיס 1959; Wolf-Dieter and Abdulfattah 1976). כעשור לאחר כיבוש ארץ ישראל בידי העות'מאנים בשנת 1517 ערכו השלטונות מפקד אוכלוסין, ועל פיו עמד מניין היהודים ביישובים הכפריים בגליל על 726 נפש. במפקד הבא, שנערך בשנת 1555, כבר נמנו במקומות אלה כ-10,000 נפש. ההסבר להפרש זה קשור בגלי העליות מספרד, מפורטוגל ומרחבי האימפריה העות'מאנית ששטפו את הגליל (לואיס 1959; פרנקל 1995). לפי נתוני המפקד, בשנת 1525 ישבו בעיר צפת 1,392 יהודים, ולפי מקורות אחרים בני התקופה כ-1,500 יהודים. יש לציין כי בשנים הראשונות לשליטת העות'מאנים בארץ מנתה אוכלוסיית ארץ ישראל כ-120,000 נפש בלבד. כשני שלישים מהם היו מוסלמים, מיעוטם נוצרים ושומרונים וכ-10,000-12,000 יהודים שהתרכזו בעיקר בערים ובכפרים בגליל, בעזה, חברון וירושלים (שור 1983). במאות ה-16-18 המשיכו להגיע לארץ ישראל יהודים מאירופה ומארצות המגרב וחיזקו את ארבע ערי הקודש (אליאב 1978; בצלאל 2007; כהן 1998; שור 1983). כמו כן ישבו יהודים בחיפה, בעזה, בעכו, בפקיעין ובירושלים.

אולם, בהיעדר יכולת לקיים קשר רציף וקבוע בין הקהילות השונות ובהתחשב במצב הכלכלי הירוד בארץ שנלוו לו מגפות, רעב, שיעורי תחלואה ותמותה גבוהים התקשו הקהילות היהודיות לשמור על חוסן הדמוגרפי, מה גם שעל היהודים כמיעוט הוטלו מגבלות שונות. בתוך שנים ספורות שבו חלק מהמהגרים מאירופה לארצות מוצאם, ופרט ליחידים או קבוצות שעלו לארץ ממניעים דתיים ונשארו בה לצד המתיישבים הוותיקים, הארץ נותרה שוממה. בשנת 1800 עמד מניין היהודים בארץ ישראל על כ-7,000 נפש בלבד – מהם כשני שלישים בגליל (בן-אריה 1979). בשנת 1880, ערב הגעתם של ראשוני העולים הציונים והפיכתה של הציונות לתנועה המונית, ישבו בארץ ישראל

כ-27,000 יהודים, כמעט בלא כל חריגה מדפוס תפרוסתם מראשית המאה (אליאב 1978; קניאל 2000; שור 1983).

התנועה הציונית ויישוב הגליל 1947-1882

מפעליה של התנועה הציונית ליישוב הגליל בשנים 1882-1947 היו נקודת מפנה בכל הנוגע לתפרוסת היישובים היהודיים בגליל. בפרק זמן זה רכשו נדבנים ואנשים פרטיים קרקעות מבעלי אדמות מקומיים, באופן עצמאי או כחלק ממערך רכישת הקרקעות של התנועה הציונית, וייסדו עליהן יישובים יהודיים. בשלב הראשון (1882-1914) הוקמו בגליל המזרחי ובבקעת כנרת מטולה, ראש פינה, מחניים, כפר ח'טים, מגדל ומצפה. בתקופה שבין מלחמת העולם הראשונה וכמעט עד מלחמת העולם השנייה (1918-1938) התרחבה תפרוסת ההתיישבות היהודית ובמסגרתה הוקמו בין היתר בעמק יזרעאל הקיבוצים והמושבים משמר העמק, כפר יחזקאל, כפר גדעון, גבת ושריד. התנועה הציונית על שלוחותיה ראתה בייחוד הגליל ערך לא רק גאוגרפי-היסטורי-דמוגרפי, אלא גם אסטרטגי-ביטחוני ופוליטי, שבכוחו לתרום בכל דיון מול אומות העולם בנושא הכללת הגליל בתחומי המדינה היהודית העתידה לקום. תפיסתה היתה, שאיבוד האחיזה בגליל מסוכנת וכמוה כאיבוד ארץ ישראל כולה. עם זאת, מלאכת יישובו של חבל ארץ הררי-טרשי זה נעשתה טיפין טיפין ולוותה בקשיים רבים שהפכו אותו לאזור התיישבות פחות אטרקטיבי ביחס למישור החוף, ולכן פחות מאוכלס ביהודים. בשנת 1945 היוותה האוכלוסייה הלא יהודית בגליל 87% (טרואן 2013; מן 2011).

מקום המדינה ועד ל-2016: ייחוד הגליל כאסטרטגיה לאומית

תכנית החלוקה של האו"ם מיום 29.11.47 הותירה את כל צפון הארץ ההררי והמערבי (מישור החוף הצפוני) כחלק מהמדינה הפלסטינית, מחוץ לתחומי המדינה היהודית, בין היתר בגלל דלילות האוכלוסייה היהודית בו. סירובם של הערבים לקבל את תכנית החלוקה הביאה לפרוץ מלחמת העצמאות ולכיבוש כל הגליל בידי צה"ל וסיפוחו לתחומי מדינת ישראל. עד למבצע חירם באוקטובר 1948 היו כיבושי צה"ל מלווים בהרס כפרים ערביים ובבריחה של אוכלוסייה ערבית מהארץ. במבצע חירם יצרו כוחות צה"ל בתנועת מלקחיים, במרכזו של הגליל, מובלעת ערבית ובה כ-50 כפרים וערים (ובהם נצרת). בעקבות מפנה אסטרטגי זה היתה האוכלוסייה הערבית בשלהי 1948 68% מכלל תושבי הצפון (סופר 2013).

מציאות דמוגרפית זו דחפה את ממשלת ישראל ליישב מהר ככל האפשר את הגליל ביהודים. תחילה, סמוך לגבולות ישראל עם לבנון וסוריה, ותוך כדי פינוי כפרים ערביים שהיו סמוכים לגדר, ואחר כך במרכז הגליל (בדגש על מבצע סו"ס⁵, 1962, ומפעל המצפים ב-1980-1982). בהשפעת מהלכים אסטרטגיים אלו עלה בשנת 1961 שיעור היהודים במחוז צפון ל-57.6%, ואולם מאז ירד שיעורם

5 יש מחלוקת על ראשי התיבות סו"ס ולמעשה לא ברור מה פירושה.

לוח 1: שיעור היהודים במחוז צפון

שנה	% יהודים מכלל אוכלוסיית המחוז
1948	37%
1961	57.6%
1972	53.9%
1983	49.8%
1995	48.6%
2008	44.2%
2013	43.3%
2014	43.2%

מקור: למ"ס, שנים שונות

לוח 2: הגירה פנימית, מחוז צפון (בשנים 1985–2014)

שנה	נכנסו	יצאו	מאזן
1985	14,400	15,400	–
1991	25,000	21,400	+
1992	25,200	28,300	–
2000	17,800	19,800	–
2008	21,000	20,500	+
2014	22,100	23,300	–

מקור: למ"ס, שנים שונות

לוח 3: תנועת הגירה יהודית במחוז חיפה

שנה	נכנסו	יצאו	מאזן
1985	15,100	17,100	–2,000
1991	26,600	35,300	–8,800
2000	19,600	22,900	–3,300
2010	25,000	24,100	+900
2014	23,400	23,500	–100

מקור: למ"ס, שנים שונות

בעקביות (לוח 1), ובשנת 2014 עמד על 43.2% (סופר 1981, 1986).

במרכז הגליל ההררי, בשטח שיועד לפי תכנית החלוקה של האו"ם למדינה הפלסטינית (אזור נצרת עילית, משגב, כרמיאל, מעלות), עמד שיעור היהודים בשנת 2015 על 20% בלבד. הגורמים שהובילו לכך היו הריבוי הטבעי הגבוה בקרב ערביי הצפון, בעיקר המוסלמים, נטישה של האזור על ידי יהודים ותנועת הגירה ערבית דלילה אל מחוץ לאזור. בעשור הראשון לקום המדינה חזרו לצפון אלפי ערבים שהיו פליטים בירדן, בסוריה ובלבנון. לוח 2 מלמד על ממדי ההגירה השלילית במחוז צפון לאורך השנים (סופר 1981, 2001).

כיוון תנועתם של מהגרים אלו שנטשו את הצפון היה – תל-אביב והמרכז. תופעה דמוגרפית דומה ניתן למצוא בקרב האוכלוסייה היהודית במחוז חיפה, שכפי שניתן ללמוד מלוח 3 אף היא מהגרת לכיוון גוש דן. בשונה מהאוכלוסייה היהודית בצפון ובחיפה, בקרב ערביי אזורים אלה כמעט שלא התרחשה הגירה, וכך התהווה בהדרגה רוב ערבי שאי אפשר להתעלם מביטויי הגאוגרפי, הדמוגרפי והפוליטי (ח'מאיסי 2008; סופר 2013).

נתוני לוח 3 מדברים בעד עצמם: ויתור על הקיום היהודי בצפון הארץ עלולה לסכן את

הרוב היהודי בישראל. מן הראוי לחזור ולהדגיש, כי על פי תכנית החלוקה (החלטת האו"ם 181) הגליל ובו הרי נצרת, אזור משגב, בקעת בית כרם (כרמיאל) והגליל העליון המרכזי נועד להיכלל בתחומי המדינה הפלסטינית. כ-70 שנה חלפו מאז החלטת האו"ם, ונראה כי החברה הערבית-פלסטינית בישראל, כזו שמשכיבה, עדיין מערערת על הלגיטימיות של השליטה הישראלית על שטחים שנכבשו במלחמת העצמאות, כדוגמת הגליל המרכזי. החששות של ישראל מאיבוד הרוב בחבלי הארץ השונים אינם פרנויה לאומית; הם נשענים על ניסיון בין-לאומי מצטבר בכל הנוגע לגורלם של אזורים שמיעוטים ישבו בהם ורצו להיפרד ממדינת האם, בעוד אוכלוסיית הרוב ישבה

ברובה במרכז. הכרזות חד-צדדיות על עצמאות, פרישה, התבדלות או התפרקות מאפיינות את קטלוגיה שבספרד, סקוטלנד באי הבריטי וקוויבק בקנדה; דרום סודאן שפרשה מצפונה, פרישת קוסובו מסרביה, התפרקות עיראק, סוריה ולוב לשבטים ועוד (יוזגוף-אורבך 2013א; סופר 2001, 2013).

בשנים הראשונות לעצמאותה של ישראל התקיים אפוא בגליל יישוב ערבי ותיק שהיה דומיננטי במשך מאות שנים, ולצדו ההתיישבות יהודית מצומצמת למדי (מנהל מקרקעי ישראל 1976; סופר 1976). בסוף שנות השישים הגיע שיעור הריבוי הטבעי בקרב ערביי האזור ל-4.5% (אפרת 1981). תפרוסת היישובים היהודיים בגליל למן ראשית ההתיישבות הציונית ועד לקום המדינה התרכזה, מטעמים פונקציונליים ואסטרטגיים, בסמיכות למקורות מים ולקרקעות מישוריות נוחות לעיבוד חקלאי (בקעת בית כרם, שולי מישור החוף הגלילי ועמק כנרות) והתקשתה לחדור לגליל ההררי, הן בשל סירוב של ערבים למכור קרקעות והן בגלל הקושי לקשר את יישובי הצפון עם יתר היישובים היהודים בארץ (אפרת 2003; סופר 1977).

ערב הכרזת העצמאות היו בגליל, המשתרע מהרי נצרת בדרום ועד גבול הלבנון, 127 יישובים ערביים, ו-35 יישובים יהודיים. בעיר נצרת התגוררו ערב ההכרזה כ-15,000 נפש. סביב לה היו שני יישובים יהודיים בלבד ולצדם כ-12 יישובים כפריים ערביים (ליפשיץ 1986). אחרי מלחמת העצמאות נותרו בגליל כ-50 כפרים ערביים מיושבים, רבים מהם סביב נצרת ומיעוטם בשולי הגליל העליון ובסביבות בקעת סכנין. ממשלות ישראל ראו בשינוי תפרוסת האוכלוסין ובדמוגרפיה הערבית בגליל שעת כושר לקידום תכניותיהן לאכלוס הגליל וייהודו. לכן, בשנים 1949–1959 הוקמו עשרות יישובים יהודים חדשים ויושבו בידי עולים שהגיעו בעיקר מארצות אסיה-אפריקה ופליטי שואה מאירופה. מתיישבים מעטים אלה לא שינו את המצב הדמוגרפי (סופר 2003). הפתרון באותן שנים עצמן היה ייסוד עיירות פיתוח (נצרת עילית, בית שאן, עכו, שלומי, מעלות, חדרה, קריית שמונה) וחיזוק תשתיות עירוניות יהודיות קיימות (צפת, טבריה, עפולה).

מה לנצרת עילית וליהוד הגליל?

המאבק על צביונה היהודי של נצרת עילית איננו תולדה של העשור האחרון ואף אין לזהותו עם גוף פוליטי זה או אחר או עם ראש עיר מסוים. נצרת עילית אינה אלא חלק ממאבק גדול יותר על צביונו היהודי של הגליל שניהלו ממשלות ישראל לדורותיהן (מרקוס 1982; סופר 1981). מאבק זה, שהתחיל בשלהי המאה ה-19, עם ראשית ההתיישבות הציונית, עלה על סדר היום עם קום מדינת ישראל בדמות המטרה האסטרטגית והגאו-פוליטית של ייחוד הגליל (מרקוס 1982; סופר 1986).

בראשית שנות החמישים ביקשו גורמי ממשל להפקיע שטח של 1,200 דונמים משטחה של העיר נצרת לשם הכשרת קרקע להתיישבות יהודית, שתהווה משקל מאזן נוכח גידול האוכלוסין בקרב ערביי הגליל, תקטע את רצף ההתיישבות הערבי ותשמש מוקד אסטרטגי עתידי שיבטיח את

שליטת ישראל על האזור ועל תושביו.⁶ יש שראו בגישה זו כוונה להתסיס את ערבי ישראל או לעורר פרובוקציה לאומנית (ח'מאיסי 2003, 2007; יהודקין ושליו 2012). אלו דעות קיצוניות, אולם יש להודות כי נצרת עילית הוקמה מלכתחילה במטרה לשמש חיץ יהודי בין היישובים הערביים בגליל התחתון. במרוצת השנים התרופף החיץ (כרמון, ליפשיץ ואחרים 1989; ליפשיץ 1986; סופר 2003, 2007).

6 ארכיון משרד המשפטים (05.04.1955). פס"ד בג"ץ 30/55 מיום 05.04.1955 בעניין הפקעת קרקעות מנצרת.

פרק ב' – ערים מעורבות וערים יהודיות מתערבבות

ערים מעורבות

במחקר העירוני, עיר מעורבת (mixed city) מוגדרת כיישוב שמתגוררות בו לפחות שתי קבוצות אתניות, דתיות או לאומיות שיחסן זו לזו עשוי לנוע מעוינות ומאבקי כוח על השליטה במרחב, דרך אדישות ובדלנות שתאופיין בקיומם של שכונות נפרדות ושירותים נפרדים לכל קבוצה ועד הרמוניה וחתיירה למיזוג או ליצירת מסגרת קולקטיבית מאחדת חדשה, שתבטא את מאפייניהן של כלל הקבוצות ביישוב⁷ (Goren 2004; Kotek 1999). קבוצות המתגוררות ביישוב מעורב עשויות לחיות בו כך שלא ייווצר ביניהן כל קשר או באופן שיווצר ביניהן קשר חלקי, שכן הן שותפות לאותם תשתיות ומשאבים ציבוריים – הכול תלוי במתח הקיים בין הקבוצות (ח'מאיסי 2008; רכס 2007; Hulchanski 2010). ככלל, ערים מעורבות יכולות להתאפיין בשלושה דפוסי עירוב עיקריים בין הקבוצות השונות החיות בהן (Hahn 2011; Monterescu and Rabinowitz 2007):

1. הפרדת שכונות מוחלטת על בסיס גזע, דת או לאום – עשויה לכלול גם הפרדת שירותים ציבוריים ופרטיים בהתאם לקבוצות המתגוררות ביישוב.
2. הפרדת שכונות חלקית על בסיס גזע, דת או לאום – עשויה לכלול גם הפרדת שירותים ציבוריים ופרטיים בהתאם לקבוצות המתגוררות ביישוב.
3. עירוב חלקי או מלא של כלל הקבוצות הגזעיות, דתיות ואתניות ביישוב החולקות יחדיו בשיתוף מתחמי מגורים ושירותים ציבוריים ופרטיים.

במקומות שניכרת בהם היטמעות לאומית או דתית מלאה של קבוצה מסוימת (לרוב קבוצת מיעוט) בקבוצת רוב ו/או ביתר הקבוצות הפועלות ביישוב, היישוב עדיין יוגדר כמעורב, בתנאי שהפרטים בקבוצה הנטמעת לא ויתרו על זהותם הדתית או הלאומית לטובת זהות הקבוצה השלטת או למען זהות מאחדת חדשה (ג'בארין 2002; רכס 2007). בשונה מזהות דתית ולאומית, על הרכיב האתני לא ניתן לוותר לטובת הרכיב האתני של קבוצת הרוב, אך אפשר, בדומה למה שקורה ביישובים רבים בדרום אמריקה ובצפונה, למזג באופן פרטני בין יחידים מקבוצות אתניות שונות, כך שתיווצר קבוצה אתנית נוספת במרחב שייחודה הוא היותה מעורבת (לדוגמה, מולטים באמריקה) (Hahn 2011; Kotek 1999).

אחד מסממני המובהקים של יישוב מעורב הוא סגרגציה עירונית, כלומר התבדלות במרחב המתבטאת בהפרדת מגורים על בסיס אתני, לאומי או דתי, שתוצריה כוללים בין היתר הקמת שכונות ורבעים נבדלים ושירותים ציבוריים ייעודים לכל קבוצה בנפרד (Goren 2004). במסגרת הסגרגציה העירונית, קבוצת הרוב המארכת (charter group) קובעת באופן ישיר או עקיף את

7 יש המגדירים יישובים שבהם קיימות קבוצות בעלות תפיסות אידאולוגיות שונות או בעלות מעמד סוציו-אקונומי שונה כיישובים מעורבים. במחקר זה יישובים מעורבים נקבעים לפי אתניות, דת ולאום.

דפוסי ההשתלבות וההתיישבות של קבוצות המיעוט (host group) במרחב שהן חולקות. ההבדל בין הקבוצות השונות במרחב והחשיבות שהן מייחסות לו (עד כמה מהותי הבדל זה מבחינתן) הם שקובעים לרוב את מידת ההיטמעות או את מידת ההפרדה בין הקבוצות במרחב המשותף. המוטיבציות לכינונה של הסגרגציה במרחב עשויות להתבסס על לאום, דת, אתניות, מצב חברתי-כלכלי, אידאולוגיה וכן על הפרשים תרבותיים וחברתיים נוספים העשויים לשמש מניע להפרדה. במצב הרמוני שחלים בו תהליכי היטמעות או מיזוג צפויה הסגרגציה העירונית להיעלם ובמקומה ייווצרו שכונות מעורבת. אי קיומה של הפרדה מרחבית ביישוב מסוים אינה מעידה בהכרח על היטמעות, עירוב או היעדר הפרדה חברתית בין הקבוצות השונות (בארי-סוליציאנו וגופר 2009; רכס 2007; Hulchanski 2010).

דגמים מרכזיים של סגרגציות עירוניות

במחקרים על יישובים מעורבים נמצאו כמה דגמים מרכזיים של סגרגציה עירונית. ההבדל העיקרי ביניהם נגזר ממידת ההיטמעות של קבוצת המיעוט ו/או ממורכבת השוני בין הקבוצות הפועלות במרחב ומהחשיבות שהן מייחסות לשוני ביניהן ולמורכבות. ארבעת הדגמים המרכזיים הקיימים בספרות המחקר העכשווית (פנסטר ויעקובי 2006; Glaeser and Vigdor 2012; Legeby 2010) הם:

1. **מרכז קליטה** – שטח מסוים ביישוב שהופקע באופן זמני מהציבור על ידי הרשות או המדינה במטרה לשמש כבסיס התיישבות ראשוני לקבוצות מהגרים. שטח זה מוגדר כשכונת מגורים זמנית עד שהמהגרים, קבוצת המיעוט, יאמצו את אורחות החיים של קבוצת הרוב וייטמעו בו. אין הכוונה להיטמעות אתנית או דתית אלא בעיקר ללאומית-תרבותית-חברתית, ובמידה מסוימת גם כלכלית. דוגמה למושבה קלאסית מן המרחב הישראלי ניתן למצוא במרכזי הקליטה המיועדים לעולי אתיופיה בשכונת מעלה כנען בצפת או במבואותיה של מבשרת ציון. לרוב, מרכז הקליטה ימוקם בשולי העיר או באזוריה המוחלשים (אפרת 2003; פנסטר ויעקובי 2000).
2. **מובלעת** – התרכזות של קבוצות מיעוט (אתניות, דתיות, לאומיות) באופן ספונטני או על ידי הכוונה ממשלתית או עירונית באזור מסוים, לרוב במרכז העיר, בשכונות המוחלשות, חלקן ותיקות, בעוד סביבן מתגוררת אוכלוסיית הרוב (החברה המארחת). צאצאי קבוצת המיעוט נשארים במובלעת אם בשל רצונם לשמר את המסגרת הנבדלת ואם בשל קשייהם להשתלב ולהיטמע באוכלוסיית הרוב. דוגמה למובלעת ניתן לראות בשכונת Neukölln (איסטנבול הקטנה) בדרום-מזרח ברלין, שמתגוררים בה עשרות אלפי מהגרים מוסלמים מטורקיה וממדינות המזרח התיכון. רבים מהם בני דור שלישי בשכונה, משום שאין כוונתם או ביכולתם להיטמע באוכלוסיית הרוב (בארי-סוליציאנו וגופר 2009; ג'בארין 2002; Legeby 2010).

3. גטו⁸ – אזור הפרדה שנוצר לרוב על בסיס אתני או לאומי ושהתגבשותו מכוונת על ידי גורמים חיצוניים ופנימיים המונעים את פיזור אוכלוסייתו. גטו הוא למעשה יחידה מרחבית מסוגרת ששוכניה נבדלים תרבותית, כלכלית וחברתית מסביבתם ומקימים אינטראקציות מועטות עמה. לרוב הגטו מאופיין בתנאי מחיה ירודים ומפורד מיתר חלקי העיר. גטו טיפוסי היה שכונת Harlem בעיר בניו-יורק (רזין 2003; רכס 2007; Turner and Fortuny 2009).

4. **שמורה** – אזור גאוגרפי נבדל בתוך המרחב העירוני שבו התגוררה ומתגוררת אוכלוסייה ילידית שנעשתה למיעוט בעקבות כיבושים, פלישות או חדירה של קבוצה אחרת, שבחלוף השנים נעשתה לרוב. שמורה עשויה להיות גם אזור שנדחקה אליו האוכלוסייה הילידית ביישוב ומאז נשארה בו בשל רצונה לשמור על ייחודה האתני והדתי או בגלל קשייה להשתלב ולהיטמע במרחב העירוני שבו שולטת קבוצת הרוב. בעשורים האחרונים, קנדה, ארה"ב ומדינות באמריקה הלטינית מבקשות לשמר את השמורות כחלק מהמורשת ההיסטורית של המקום ושל ילידי המקום שנתרו. באזורים שקיימת בהם מתיחות בין המיעוט הילידי לקבוצת הרוב השמורה תאופיין בבדלנות, בעוינות ובאינטראקציה מינימלית עם סביבת הרוב המקיפה אותה. באזורים שהמתיחות בהם זניחה, המעבר בין השמורה ליתר אזורי העיר יהיה גבוה ובהתגבר המגמה אף עשויה השמורה לאבד את צביונה לחלוטין (Kotek 1999; Massey and Denton 1988; Nightingale 2012; Turner and ross 2005).

בכל הדגמים המוזכרים, למעט השמורה, קבוצת המיעוט יכולה להיות של ילידי המקום שבו מתבצעת הסגרציה או קבוצה שהיגרה אליו. הסגרציה עשויה להיות פרי החלטתם של חברי קבוצת המיעוט או תוצר של כפייה מצד קבוצת הרוב (Hahn 2011; Legeby 2010).

הפרדת מגורים בישראל

הפרדת מגורים בישראל איננה מוגבלת, כמקובל לחשוב, ליישובים יהודיים וליישובים ערביים בלבד. מדובר במסורת ארוכת שנים, שמקורותיה כבר במושבות והקיבוצים הראשונים, שהוקמו על בסיס הפרדה אידאולוגית, ובהשוואה לערי היישוב הישן – גם בהתבסס על זיקה לדת (חילוניים או דתיים-לאומיים). עם קום מדינת ישראל נוסדו יישובים על בסיס מוצא (למשל יוצאי תימן, צ'כיה, טורקיה), מצב סוציו-אקונומי (עירות פיתוח), רקע אידאולוגי (זרמי התיישבות שונים) ועוד (פנסטר ויעקובי 2006). למן שנות השבעים אף הוקמו יישובים נפרדים על בסיס שייכות לזרמים השונים ביהדות (קונסרבטיבי ורפורמי). בדרך זו הוקמו היישובים יהל ולוטן בערבה, חנתון בבקעת בית נטופה והר חלוץ בגליל העליון (יוזגוף-אורבך 2013). בהדרגה התפתחו באופן ספונטני או יזום יישובים נבדלים לאוכלוסיות ממעמד סוציו-אקונומי גבוה, יישובים אקולוגיים (נורית ורותם), יישוב לצמחונים (אמירים) יישובים חרדיים (אלעד, מודיעין עילית, ביתר עילית), כפרים לבני גיל

8 הגטאות שהוקמו בתקופת השואה אינם נכללים בהגדרה המוצעת כאן לגטו. עם זאת, ההגדרה כן תקפה לגבי גטאות יהודיים בגולה שהוקמו וולנטרית על ידי יהודים או בצו מלמעלה.

הזהב ועוד.⁹ לגישה זו יש שורשים בגולה, כשיהודים במזרח אירופה, בארצות המגרב ובתחומי האימפריה העות'מאנית חיו בשכונות נבדלות משלהם. כלומר, תופעת הסגרגציה איננה תולדה של האינטראקציה עם האוכלוסייה הערבית, אלא שורשיה נטועים עמוק בהיסטוריוגרפיה היהודית (כהנה, יוזגוף-אורבך וסופר 2013; רכס 2007). בישראל, הפרדה קיימת גם במגזרים הלא יהודיים – כפרי דרוזים, צ'רקסים, נוצרים ובדווים. בדרך כלל, בכפרים אלה יש גם מיעוטים ממגזרים אחרים.

החלוקה האתנית ליישובים יהודיים וערביים היא מלאכותית, בדומה לחלוקות נוספות שהוזכרו. בעזרתה ביקשו יהודים וערבים כאחד לשמור על זהותם הדתית, התרבותית והלאומית. גם תפיסת היהודי ככובש אירופי בעיני הערבים, לצד חששות של יהודים מהתבוללות ומהיטמעות בתוך עמי ערב, הובילו להפרדת היישובים (סופר 1998). גם פערים מנטליים, טכנולוגיים וכלכליים בין העמים, העוינות כלפי הזר היהודי שהגיע אל הארץ והחשש מפניו, הצורך של היהודים לאחר השואה בהקמת בית לאומי לעם היהודי והתערבות מעצמות אירופה, ובראשן בריטניה (בשל אינטרסים גאו-פוליטיים) בנעשה בין היהודים לערבים הקשו על הקמת יישובים מעורבים ועל תהליכי אינטגרציה. אלה נעשו מורכבים אף יותר ככל שהאיבה בין שני העמים התעצמה בעקבות אירועי שנות השלושים ("המרד הערבי"), קום מדינת ישראל ומלחמת העצמאות ותוצאותיה, שהביאו בין היתר לבריחה המונית של פלסטינים מן הארץ ומיד אחר כך לעלייה של מאות אלפי יהודים לארץ. שונה היה הדבר בערים המעורבות הוותיקות (צפת, חיפה, ירושלים, עכו, יפו, באר-שבע, רמלה ולוד) בהן נותרה נוכחות ערבית גם לאחר מלחמת העצמאות שהתרכזה לרוב, על בסיס אתני, במרכז העיר הישן (העיר העתיקה). בין הדוגמאות הבולטות לשכונות מעין אלה בישראל: שכונת ע'גמי ביפו, העיר העתיקה בעכו, שכונת הרכבת ברמלה, פרדס שניר בלוד ושכונת ואדי ניסנאס בחיפה (ח'מאיסי 2008; רזין 2003; שניל 1994).

בתהליכי זחילה אטיים, שהחלו כבר בעשור הראשון לעצמאות ישראל, התפשטו רבות מהשכונות ההומוגניות הערביות ביישובים המעורבים אל עבר השכונות הסמוכות, תחילה לשוליהן ובהדרגה לעומקן, לרוב בזכות הידרדרות מחירי הדיור ורמת המחיה בשכונת היעד. הדבר הביא להגירת האוכלוסייה היהודית שהתגוררה בהן לשכונות אחרות בעיה, בעלות מובהקות יהודית, או ליישובים אחרים (ג'בארין 2002; סופר 1986; Goren 2004). למשל בחיפה, ערביי השכונות ואדי ניסנאס, חליסה וואדי סאליב התחילו לאכלס בתהליך הדרגתי את שכונת הדר הכרמל היהודית. תחילה התמקמו בשוליה, וכשהתאפשר הדבר מבחינה כלכלית עברו לעומק השכונה, מה שדחק את האוכלוסייה היהודית אל שכונות במעלה הכרמל ומחוץ לחיפה (פנסטר ויעקובי 2006; רכס 2007; Monterescu and Rabinowitz 2007).

להלכה, מחזוריות (circulation) עירונית כזאת, שנוצרת עם זליגת אוכלוסיית המיעוט מהשכונות ההומוגניות אל שכונות הרוב הסמוכות, עשויה להביא להיטמעות חברתית של חברי קבוצת המיעוט

בקבוצת הרוב. למעשה, תהליכי מחזוריות עירונית והטרונגזציה מייצרים שלושה דגמים עיקריים של שכונות מעורבות: שכונה מעורבת המבוססת על יחסי הדדיות ושותפות, שכונה מעורבת המבוססת על יחסי עוינות ואיבה המובילים לנטישת אוכלוסיית הרוב, ושכונה שהיא גרורה של שכונת האם שממנה הגיעה אוכלוסיית המיעוט. הדגם האחרון הוא דגם כלאיים של שני הדגמים הקודמים, ברמה זו או אחרת (יוזגוף-אורבך 2016; Nightingale 2012; Goren 2004).

איור 3: טווח ההתנהגויות העיקריות עם כניסת אוכלוסיית מיעוט לשכונת רוב

שכונות מעורבות

שכונה מעורבת היא אפוא אחד התוצרים האפשריים הנובעים מזליגת קבוצת המיעוט מריכוזה ההומוגניי ביישוב אל השכונות הסמוכות או אל יעדים חדשים בעיה, בשאיפה לשפר את איכות החיים שלה ולהשוות את תנאיה התעסוקתיים, החינוכיים, החברתיים והעירוניים לאלו המוצעים לאוכלוסיית הרוב. הפיכת השכונה למעורבת לא תמיד מעידה על השתלבות ועל הפיכת הקבוצות השונות בשכונה לחלק משלם מלוכד ומגובש. לעתים, קבוצות אלו עשויות לפעול בלא שיתוף, תוך דחיקה ונישול של הקבוצות האחרות מהשכונה עד הגירתן ממנה או הדרתן מהמרחב השכונתי. הדבר נעשה באמצעות הגבלות על הקמת שירותי חינוך, דת ותרבות, שלרוב מגובות בתמיכת ראשי היישוב ובעלי אינטרסים דתיים-פוליטיים וחברתיים (ג'בארין 2002; ח'מאסי 2008; רכס 2007).

מרגע שגובר הביקוש בקרב בני קבוצת מיעוט לדירות בשכונה הומוגנית של קבוצת הרוב, יורד בהתאמה הביקוש לדירות בשכונה מצד אוכלוסיות הרוב, ניכרת הגירת החזקים ממנה, ולרוב גם יורד מעמדה הסוציו-אקונומי (רזין 2003; Goren 2004). מצב זה מאפשר לאוכלוסיית המיעוט, החלשה לרוב כלכלית, לרכוש עוד ועוד דירות בשכונה המבוקשת. תהליך זה מלווה לא פעם במאבק בין הקבוצות השונות על שליטתן במרחב ובתפקודיו (ח'מאסי 2008). במקרים שהגירת בני קבוצת המיעוט לשכונה המבוקשת מגיעה לנקודת רוויה (tipping point), כשהמיעוט מגיע ליותר מ-55% מכלל תושבי השכונה, תסתמן לרוב הגירה של חברי קבוצת הרוב (לשעבר) לשכונות הומוגניות הנתפסות בעיניהם כבטוחות ונוחות לצורכיהן. מעתה, השכונה שעברה את נקודת הרוויה עשויה להפוך לאטרקטיבית, נגישה וזולה יותר עבור בני קבוצת המיעוט, עד שהיא עצמה הופכת להומוגנית (בארי-סוליצ'אנו וגופר 2009; רכס 2007; Legeby 2010; Hulchanski 2010). הגורמים העיקריים המקדמים ערוב בשכונות הומוגניות הם:

1. סמיכות גאוגרפית לשכונה הומוגנית של קבוצת מיעוט

2. מעמד סוציו-אקונומי נמוך לצד אופי מוזנח ומזדקן של השכונה
3. היעדר מדיניות מוניציפלית וארצית אחידה, ברורה ורציפה בנושא מחזוריות אוכלוסין
4. צפיפות גוברת בשכונות מיעוט ההמוגניות ביישוב המעורב
5. היווצרות שכבת מעמד בינוני-גבוה בקרב בני שכונת המיעוט ההמוגנית המחפשת אחר חלופות ראויות והולמות לאורחות חיה
6. היעדר תשתיות עירוניות חלופיות לבני קבוצת המיעוט
7. קרבה למקורות תעסוקה ולימודים (אבראהים ורוק 2005; מלכה-שוורץ 1997; רכס 2007; Goren 2004; Monterescu and Rabinowitz 2007).

לפי תבחיני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה¹⁰ קיימות בישראל שמונה ערים מעורבות ובהן מיעוט ערבי המהווה יותר מ-10% מכלל תושבי העיר: ירושלים, עכו, רמלה, לוד, חיפה, מעלות תרשיחא, נצרת עילית ותל אביב-יפו.¹¹ בכל הערים הללו, למעט נצרת עילית, היה גרעין ערבי של ילידי העיר.¹² נצרת עילית היא אפוא דגם חדש של עיר מעורבת – עיר שמלכתחילה נוסדה כעיר יהודית, אם כי שכונת הכרמים הערבית סופחה אליה כבר מלכתחילה – ושבמהלך השנים, בעיקר בעקבות מצוקת דיור וקרקעות מתמשכת ביישובים הערביים ודחף לשיפור איכות החיים, התהווה בה מיעוט ערבי שמשקלו מכלל האוכלוסייה גדל בהתמדה (יוזגוף-אורבך 2013). בכנס האגודה הגאוגרפית 2013 שהתקיים בבאר שבע קיבל מודל זה את השם עיר יהודית מתערבת (יוזגוף-אורבך 2013). מדובר בעיר בעלת תכונות עירוניות, דמוגרפיות ופוליטיות שונות מהעיר המעורבת הישראלית הטיפוסית (על כך יורחב בהמשך). בדומה לנצרת עילית, יישובים יהודיים נוספים ברחבי ישראל עוברים בשנים האחרונות, ובעיקר בעשור האחרון (2005–2015), תהליך התערבות אתנית, שבמסגרתו נוצר בתחילה גרעין התיישבות ערבי מאורגן או ספונטני של קבוצות ו/או יחידים ביישובים היהודיים, לרוב בשכונות ממעמד סוציו-אקונומי חלש-בינוני, אם כי לא בהכרח (בארי-סוליציאנו וגופר 2010). בשלב הבא גדל מספר הערבים, בעיקר בעקבות הצטרפות של משפחות ויחידים נוספים, אך גם עקב גידול טבעי (שיעור הריבוי הטבעי החיובי הנע בין 0.5% ל-2%). ערים אלו כאמור אינן ערים מעורבות אלא ערים יהודיות מתערבות. מניעי ההגירה העיקריים של הערבים ליישובים היהודיים הם:

10. בקובץ מבוא – הסברים והגדרות לאוכלוסיית ישראל, מעדכנת הלמ"ס את הגדרתה בעניין הערים המעורבות בישראל. לקריאה ראה: http://www.cbs.gov.il/shnaton66/st02_00.pdf.
11. תל אביב-יפו מוגדרת על ידי הלמ"ס כעיר מעורבת לצרכים סטטיסטיים אף על פי שהמיעוט הערבי בעיר מהווה פחות מ-5% מכלל תושבי העיר. זאת ועוד, תושבי מזרח ירושלים אינם מוכרים כאזרחי המדינה, ולמרות זאת הם נכללים ברשימת הערים המעורבות, שכן הלכה למעשה "ירושלים המאוחדת" היא עיר מעורבת.
12. במעלות תרשיחא, המיעוט הערבי הוא תוצר של איחוד היישובים מעלות ותרשיחא תחת מטרייה מוניציפלית אחת. רוב תושבי תרשיחא הם ילידי היישוב, ומלבדם גרים בה מצטרפים ערבים חדשים מהיישובים הסמוכים.

1. היצע תעסוקתי מגוון ועשיר (אילת, תל אביב)
2. אורח חיים מודרני-ליברלי, בעיקר בקרב צעירים ערבים (תל אביב, חיפה)
3. מסגרות התיישבותיות לבני מעמד הביניים ומעלה. נפוץ בעיקר בקרב משפחות ערביות משכילות ומבוססות ובקרב משפרי דיור מהערים המעורבות (תל אביב, ערי גוש דן והשרון, חיפה)
4. שיפור איכות החיים תוך שמירה על מגורים בסמיכות ליישוב המוצא (נשר, נהריה, ירוחם, ערד, בת-ים, כרמיאל, נצרת עילית ועוד)
5. מחסור חריף בדיור והיעדר קרקעות ופתרונות מגורים ביישובי המוצא הערביים
6. מעבר בעקבות מקום עבודה (קריות) אקדמיות ברחובות ובבאר שבע, מלונות באילת, בית החולים בנהריה ובבאר שבע ועוד)
7. ניודי מהמסגרת הדתית או השבטית (קריית שמונה, דימונה, חדרה)
8. סייענים ומשתפי פעולה עם ישראל מהרשות הפלסטינית, רצועת עזה ולבנון (נהריה וקריית שמונה) (חידר 1993; חלבי 2008; ח'מאסי 2008; רכס 2007).

בדוח עמדה בנושא ערים ואזורים מעורבים בישראל משנת 2009 טענו המחברים, כי היקפה האמיתי של אוכלוסיית הערבים בערים היהודיות המתערבבות גדול בהרבה מהמוצג בנתונים הרשמיים. למשל, אף שהנתונים הרשמיים משנת 2009 הצביעו על כך ששיעור האוכלוסייה הערבית בכרמיאל נמוך מ-2%, הם טענו שבפועל שיעורם הוא כ-10% מכלל אוכלוסיית העיר. הגורם העיקרי לפער הוא לדידם העובדה שמשפחות ערביות רבות משאירות את כתובת המגורים המקורית ככתובת הרשמית מסיבות שונות (חינוך, הקלה במיסוי, ענייני אדמיניסטרציה ועוד) (בארי-סוליציאנו וגופר 2009). מפרסומי הלמ"ס בנושא הרשויות המקומיות משנת 2014 ניכר כי בכל ערי ישראל היהודיות שאינן חרדיות או דתיות מובהקות קיים מיעוט ערבי המונה בין עשרות למאות בודדות של ערבים (למ"ס 2015: קובץ הרשויות המקומיות 2013).¹³

לצד הערים היהודיות המתערבבות החדשות שהוזכרו והערים המעורבות הוותיקות, שבהן מהווה המיעוט הערבי יותר מ-10% מאוכלוסיית העיר, יש בישראל שלוש ערים מעורבות ותיקות (צפת, טבריה ובאר שבע) שהמיעוט הערבי בהן מהווה פחות מ-5% מכלל אוכלוסיית העיר. בעבר, השינוי במשקלו של המיעוט הערבי ביישובים אלה נבע בעיקר מתנודות בשיעור הריבוי הטבעי. בשנים האחרונות, לצד המשך מגמות שיעור הריבוי הטבעי הגבוה בקרב המיעוט הערבי ביישובים הללו, חל גידול שמקורו בהגירה, בעיקר מהיישובים הערביים הסמוכים (למ"ס 2013-2015: לוחות הגירה ואוכלוסייה). אמנם בערים צפת וטבריה, שעובדות תהליכי התחדדות (של יהודים) מואצים, קטן משקלו של המיעוט הערבי בעשור האחרון (2005-2015), אך אין לזקוף זאת לנטישתו את הערים

13 הקובץ פורסם באתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בתאריך 16.04.2015. ראה: http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201524092

לוח 4: המיעוט הערבי בערים המעורבות הוותיקות ובערים היהודיות המתערבות בשנים 2002–2014 (% מכלל האוכלוסייה)

ערים	2002	2008	2014
ירושלים	33.0%	35.3%	37.2%
עכו	25.0%	28.6%	31.0%
לוד	20.0%	25.8%	29.1%
רמלה	20.0%	20.4%	22.8%
נצרת עילית	10.0%	14.2%	21.6%
חיפה	9.0%	9.8%	10.8%
מעלות	21.0%	18.4%	20.3%
תל אביב	4.0%	3.8%	4.2%
אילת	0.6%	3.8%	4.0%
נשר	0.5%	6.0%	1.3%
נהריה	2.5%	2.5%	4.1%
באר שבע	1.3%	1.7%	2.2%
ירוחם	2.3%	2.5%	2.2%
קריית שמונה	2.4%	2.6%	3.3%
צפת	2.4%	2.4%	2.1%
ערד	0.6%	2.1%	2.9%
כרמיאל	1.2%	1.7%	2.8%
טבריה	1.0%	1.7%	1.6%
חדרה	0.8%	1.0%	0.9%
דימונה	0.4%	0.8%	0.6%
עפולה	0.5%	0.6%	0.7%
רחובות	0.3%	0.4%	0.2%
אריאל	0.3%	0.9%	1.0%
בת ים	0.2%	0.3%	0.4%
נתניה	0.1%	0.1%	0.2%
רמת גן	0.1%	0.1%	0.2%

מקור: עיבוד לוחות הלמ"ס בנושא הרשויות המקומיות בישראל, 2002, 2008, 2014 (נתוני הלמ"ס המובאים בטבלה זו רלוונטיים לתאריכים 31.12.2007; 31.12.2013; 31.12.2001-ו).

משפחות ויחידים נוספים מיישובים ערביים אל הערים הללו, שנוצרה בהן תשתית ליישובם. ככל שתשתית ראשונית זו תתרחב, כך יעזבו בהדרגה קבוצות חזקות (בעיקר מקרב היהודים) את העיר ויגבר זרם המהגרים הערבי לתוכה. תחילה לשכונות חלשות-בינוניות מבחינה סוציו-אקונומית, לאחר מכן, לשולי השכונות הסמוכות ובהדרגה לתוככי שכונות יהודיות נוספות ולפרוויקטים נדל"ניים חדשים שיוקמו עבורם (ח'מאסי 2008; סופר 2003; רזין 2003; רכס 2007; שני 1994; Goren 2004).

הללו או לירידה של ממש בשיעורי הריבוי הטבעי (שאמנם ירד במקצת) בקרב, אלא למגמות הפיריון הגבוהות בקרב האוכלוסייה החרדית בערים הללו ולהמשך ההגירה החרדית אליהן (כהנה, יוזגוף-אורבך וסופר 2013). ואילו בבאר שבע, שאינה עוברת תהליכי התחרדות מובהקים, ניכר בברור הגידול במשקל האוכלוסייה הערבית – מ-1.3% מתושבי העיר בשנת 2002 ל-2.2% ב-2014. גידול זה הוא בין היתר תוצר של הגירת ערביי הנגב אל הערים היהודיות המחפשים דירות מרווחות ורמת חיים גבוהה, וגם של הגירת צעירים משכילים מהגליל שעובדים ברהט, אך מטעמי נוחות ומטעמים אחרים מתגוררים בבאר שבע (גרדוס 2008; למ"ס 2015: קובץ הרשויות המקומיות 2013).

בערים היהודיות המתערבות נהריה, קריית-שמונה, אילת, ערד וכרמיאל מהווה אוכלוסיית הערבים 3%-4% מכלל תושבי העיר. בהיעדר ריכוז חרדי והגירה יהודית מסיבית עתידית, יש לצפות לגידול במספר הערבים שיתגוררו ביישובים הללו בעתיד (בארי-סוליצאנו וגופר 2009; למ"ס 2000-2015: עיבוד קובצי רשויות מקומיות). המשותף לכל הערים הללו הוא מיקומן בשוליה הגאוגרפיים, הכלכליים והחברתיים של ישראל (סופר 2003). היעדר מסגרת תכנונית הולמת ומיידידת בתחום הבינוי והשיכון במגזר הערבי תדחק ככל הנראה

הגידול באוכלוסיית הערבים בערים היהודיות מאפיין אפוא רבות מהערים היהודיות בישראל. בעיר חדרה התושבים הערבים מהווים כ-1% מכלל תושבי העיר, בירוחם יותר מ-2% ובנתניה, רמת גן ועפולה, שם הם פחות מ-1% מכלל האוכלוסייה, משקלם נמצא לאורך השנים במגמת עלייה (למ"ס 2015: עיבוד קובץ רשויות מקומיות 2013). העיר היהודית הראשונה שבה החל תהליך ההתערבבות בשלהי שנות השבעים היא נצרת עילית. מאז הולכת ומאבדת העיר מצביונה היהודי (יוזגוף-אורבך 2013א). בקרב אנשי האקדמיה ובקרב הפוליטיקאים יש המבקשים לראות בנצרת עילית סמל לשינוי בכיוון זה, והמציינים תרחיש שאם יתממש, השלכותיו יחרגו מהפן הדמוגרפי בלבד וישפיעו על כלל תחומי החיים (חברה, ביטחון, תרבות, פוליטיקה, חינוך ועוד) ברשויות היהודיות ובמדינת ישראל כולה (לוח 4).¹⁴

גורמים תכנוניים, כלכליים ואחרים בהגירת ערבים ליישובים יהודיים

מרחב מעורב-מתבדל: תפרוסת האוכלוסייה הערבית

מאז קום המדינה מאופיינת האוכלוסייה הערבית בישראל בנטייה להתרכז בשולי הארץ, בגליל ובנגב (סופר 2001). כבר בשנות 1948 כ-70% מכלל הערבים בישראל התגוררו במחוזות דרום וצפון, לעומת 8.5% בלבד מיהודי ישראל (יהודקין ושלז 2012). נוכח מצב גאו-דמוגרפי זה גיבשה הממשלה בשנים הראשונות לקום המדינה את מדיניות פיזור האוכלוסייה היהודית בישראל, במטרה לחזק את האחיזה בשטחים הללו, שאחיות יהודים בהם היתה דלילה, דבר שנחשב למסכן את הרצף הטריטוריאלי ואת ביטחון המדינה (גונן וח'מאסי 1992; סופר 1998). במימוש מדיניות זו הושקעו משאבים רבים, ואכן על פי המפקד של 1961 חיו 18% מיהודי ישראל במחוזות צפון ודרום. בחלוף כעשור, במפקד של 1972, ניכר גידול מסוים בשיעור התושבים היהודים במחוזות אלה (21.6%), אך מאז עד לשנת 2015, במשך יותר מ-40 שנה, נותר שיעורם סביב 22%-23% מכלל היהודים בישראל (בארי-סוליצאנו וגופר 2012). בשנת 2014 התגוררו במחוזות אלה 23.3% מכלל היהודים בישראל ו-62.4% מכלל ערביי ישראל (למ"ס 2014: לוח 2.16). נראה אפוא כי מדיניות הפיזור שנקטו ממשלות ישראל לא הועילה. יתרה מזו, בבחינת הנפות השונות במחוזות צפון ודרום מתגלה שוני גדול ביניהן בכל הנוגע למאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים. כך, בעוד שבמחוז צפון בכללותו היוותה האוכלוסייה הערבית בשנת 2014 כ-58% מכלל אוכלוסיית המחוז, בנפת יזרעאל הנכללת במחוז זה היוותה האוכלוסייה הערבית רוב של 57% מכלל תושבי הנפה. ואילו בנפת צפת, שאף היא נכללת באותו מחוז, היוותה האוכלוסייה היהודית כ-89% מכלל התושבים בה (למ"ס 2014: עיבוד לוח 2.16).

התרכזות האוכלוסייה הערבית בגליל ובנגב הרחיקה את התושבים הערבים מהיתרונות הכלכליים והתעסוקתיים הקיימים בסמוך לגלעין מרכז הארץ, ולכן נמנעו מהם רמת שירותים גבוהה, רמת

14 סופר מביע רעיון זה במבחר חיבורים ומחקרים בנושאים: ייחוד הגליל, נצרת, ועדות הקבלה, ערבי ישראל והגליל (2007-2012).

חיים גבוהה, תשתיות תחבורה, חינוך ותרבות נגישים ועוד. מחסרונות אלו נפגעו ונפגעים באופן טבעי גם יהודים המתגוררים במחוזות אלו. הגורמים המרכזיים שקיבעו את תפרוסת האוכלוסייה הערבית כפי שהיא כיום הם:

- הטלת פיקוח ומגבלות על היישובים הערביים ועל התנועה מהם כחלק ממדיניות הממשל הצבאי שהונהגה עד אמצע שנות השישים. מדיניות זו צמצמה עד מאוד את הניידות של ערבים ממחוז למחוז.
- סביבת המגורים הערבית נתפסה לאורך השנים כנוחה ומוגנת עבור ערבים, שלא כיישובים היהודיים, שנתפסו כמנוכרים ועוינים.
- מחירי הדיור הגבוהים במחוזות הגלעין הרתיעו ערבים רבים והיו בגדר מכשלת ניידות עבורם.
- רמת המחירים הגבוהה בגלעין הארץ ביחס לשוליים, בכל תחומי החיים ממזון ועד להוצאות פיתוח ובינוי, הגבילה את ניידות הערבים ליתר המחוזות (אפרת 2003; דאוד 2005; ח'מאסי 2008; נאסר 2012).

מאז קום המדינה גדלה האוכלוסייה הערבית, ובאזורים מסוימים היא הוכפלה וגדלה אף יותר. גידול זה הביא למצוקת קרקעות ולעלייה בביקוש לדיור, שעוד החריף לנוכח הניהול המוניציפלי בחלק מהרשויות המקומיות הערביות, שניצל באופן בלתי יעיל את הקרקעות שעמדו לרשותו, בלא תכנון מקיף או התחשבות בגידול העתידי (יהודקין ושל 2013; נאסר 2012; סופר 1998, 2011). ביטוי לחריפותה של מצוקת הדיור ניתן למצוא בעיר הערבית הגדולה בישראל, נצרת, שכ-40% משטח השיפוט שלה הם בבעלות פרטית, כ-23% בבעלות הכנסיה ואינם עומדים למכירה וחלק נוסף מהקרקעות נמצאים בבעלות המדינה ומוגדרים כשמורות טבע ויערות מוגנים. לכן, כמעט שאין בנצרת קרקעות פנויות לצורכי בנייה למגורים ולמסחר (דאוד 2005; יהודקין ושל 2012).

מצוקת קרקעות, חסמים, כשלים ומגבלות בתכנון הבנייה ביישובים הערביים

בהיעדר מדיניות ממשלתית ומוניציפלית רשמית, אחידה, עקבית וברורה בעניין תכנון המתאר העירוני ביישובים הערביים, תוך התאמתה לצרכים המשתנים של החברה הערבית, היה זה אפוא עניין של זמן עד שעבריינות ובריונות בתחום הבנייה הפכו לנגע שהחריף את מצוקת הקרקעות והדיור במגזר והאיץ את מגמת ההגירה מהיישובים הערביים ליישובים המתוכננים, בעיקר יהודיים (אפרת 2003; ג'בארין 2012; דיכטר 2005; ח'מאסי 2008; נאסר 2012; סופר 2003, 2011).

ההתעקשות של רוב היישובים הערביים על בנייה צמודת קרקע תוך ויתור כמעט אוטומטי על אפשרות לבנייה רוויה (בניינים רבי-קומות) מטעמי מסורת ושמרנות, בתואנה שהחברה הערבית אינה בשלה למעבר למודלי מגורים מסוג זה, קיבעה את מצוקת המגזר יותר משהגנה על האינטרסים התכנוניים של החברה הערבית (סופר 1986, 2001, 2003). גם כשלוש קבוצות משפחות ממעמד סוציו-אקונומי בינוני-גבוה ניתנת אפשרות לקדם פרויקט של בנייה רוויה ביישובן, רבות מהן מעדיפות להתגורר ביישוב יהודי מתוכנן. הרתיעה מקידום פרויקטים של בנייה רוויה אינה רק

מהחשש שמא הדבר אינו תואם את צורכי המשפחה הערבית (דבר שכבר אינו נכון זה שני עשורים), אלא גם מהשיקול שהמחיר הסופי שחברות בנייה יגבו מהרוכשים יהיה גבוה משמעותית מעלות הבנייה באופן עצמאי (חידר 2010).

בנייה רוויה היא סממן מערבי-מודרני. חלק מהציבור הערבי נרתע מאימוץ דפוסי בנייה מערביים מחשש שהללו יביאו גם לאימוץ אורחות חיים מערביים ולהיחלשות המסגרת המסורתית-דתית שבין היתר נשמרת הודות לדפוסי הבינוי והמתאר הקיימים. ייתכן גם שבקרב חלק מהציבור במגזר הערבי קיים חשש מחדירה של חברות בנייה יהודיות ליישובים הערביים ומפורמליזציה בתחום הבינוי, מצב שעשוי להפוך אותם לכפופים למרותם של משרד השיכון, מינהל מקרקעי ישראל וגופי תכנון אחרים. בין ההמלצות שהובאו כפתרון למשבר התכנון והבנייה במגזר הערבי בדוח "תכנון המתאר ביישובים הערביים בישראל – תמונת מצב" שמימנו האיחוד האירופי והקרן החדשה לישראל, הוצע להקצות אדמות מדינה לשם פיתוח מקומי ביישובים הערביים (יהודקין ושל 2012). הצעה דומה הועלתה בדוח "תכנון ובנייה במגזר הערבי" (דאוד 2005). למעשה, בכל מסמך שהתגבש במסגרת עמותות וארגונים לקידום ותכנון הבנייה הערבית הוצע להקצות מאדמות המדינה לטובת בינוי ופיתוח ביישובים הערביים כפתרון מרכזי להקלה על מצוקת הדירור והקרקעות (בוח'ניה 2008; דיכטר 2005; נאסר 2012). אולם, לא זו בלבד שהסיכוי לקבל לכך את אישור הכנסת והממשלה נמוך מאוד, בין היתר בשל המבנה הפוליטי בכנסת ישראל שמטרפד יוזמות מעין אלו, אלא שללא שינוי של המדיניות המוניציפלית ביישובים הערביים, כל הקצאה כזאת תהיה בבחינת הנחת אדמות המדינה על קרן הצבי, כי טרם הופקו לקחים תכנוניים, טרם גובשו אסטרטגיות תכנוניות וטרם קודמה יוזמה לשינוי המתאר הקיים ביישובים הערביים (סופר 2003).

בישיבות הכנסת בענייני הגליל, ייהודו ופיתוחו בשנים 2005–2015 היו נציגי המפלגות הדתיות והימניות נחרצים מאוד בהתנגדותם לאישור הקצאת קרקעות לטובת בינוי ופיתוח ביישובים הערביים. למשל, בכנסת ה-16 בנובמבר 2005, בדיון על הדרך לייחוד הגליל ושינוי המאזן הדמוגרפי בו אמר ח"כ נסים זאב מש"ס שהערבים גוזלים את קרקעות המדינה בנגב ובגליל. בתגובה צעקו לו ח"כים ערבים שישבו למרוקו, הישיבה נפסקה וסוכל הניסיון לקדם חקיקה ברורה ושוויונית בעניין הגליל וקרקעותיו. בדרך זו, כפי שהוזכר, נוהלו ומנוהלות רבות מיישובות הכנסת הנוגעות לקרקעות הגליל והנגב.¹⁵

בנייר מדיניות מיולי 2005 שכותרתו "פיתוח הנגב והגליל ליהודים בלבד?" (דיכטר 2005), שניסחה עמותת סיכוי האשימו המחברים את ממשלות ישראל בהזנחה של היישובים הערביים בגליל והזהירו מפני הטיית התקציבים לטובת האוכלוסייה היהודית בגליל, בנימוק שהדבר יגביר את המתחים והעוינות בין יהודים לערבים באזור. מחברי הדוח הציעו שנוסף על הקצאת קרקעות המדינה לצורך פיתוח היישובים הערביים תוקם עיר ערבית, יוקל התהליך של מתן אישורי תכנון

15 כנסת ישראל ה-16 2005. ישיבת ממשלת. הדרך לייחוד הגליל ושינוי מאזן הדמוגרפי. ישיבה 290, נובמבר 2005.

מתאר במגזר הערבי, יושוו המשכנתאות לערבים לאלו המוענקות ליהודים ותקודם ברמת חקיקה הגדרת היישובים הערביים כאזורי עדיפות לאומית א' וב'. הדברים נותרו בגדר הצעה (ח'מאיסי 2008; יהודקין ושליו 2012).

בשנת 2009 אושרה תכנית מתאר מקומית לעיר נצרת.¹⁶ במסגרתה הוערך שבשנת 2020 תגיע אוכלוסייתה ל-100,000, ולפיכך נקבע שיש להקצות קרקעות מדינה עבורה לצורך פיתוח ובינוי. בפועל, הנתונים הדמוגרפיים של העיר מצביעים על מגמות עקביות של ירידה בשיעור הריבוי הטבעי לצד שיעור הגירה שלילי ממושך. שינויים דמוגרפיים אלו, הנמשכים זה שני עשורים, מעוררים ספק בנחיצות של הקצאת קרקעות מדינה לטובת בינוי בעיר (למ"ס 2000–2014: עיבוד מבחר נתונים). זאת ועוד: משרד הבינוי והשיכון קובע מדי שנה קריטריונים וסכומי זכאות למשכנתאות ביישובים הערביים, ועל פיהם מוענקת תוספת בגובה עשרות אלפי שקלים למי שיבחרו לגור בבנייה רוויה, אולם נראה כי להצעות אלו אין ביקוש רב במגזר הערבי. רבים מרוכשי ובוני הדירות החדשים מבכרים באופן מובהק בנייה צמודת קרקע או דו-קומתית על בנייה רוויה (מילרד 2014; נאסר 2012; סעיד 2001).

בנסיבות אלו נראה אפוא שהסיבה לתביעות להקצאת קרקעות מהמדינה היא תחושת הנישול מהקרקע, ששותפים לה רבים מערביי ישראל. יותר משהיא לגיטימית ואובייקטיבית, יש בתביעה זו משום ניסיון להימנע מהתמודדות ציבורית עם הכשלים הפנימיים בניהול הקרקעות שלהם, תוך הפניית אצבע מאשימה כלפי הריבון, ממשלת ישראל, כמפקיעה, מנשלת ומונעת פיתוח תכנוני, כחלק ממערך האפליה הכולל נגד אוכלוסיית הערבים. בכך, נמנעות הרשויות הערביות מהתמודדות אמיתית עם הכשלים והליקויים בתכנון המתאר והבינוי במגזר ומנציחות את הנחשלות ואת תחושת הקיפוח הנלווית לה (ח'מאיסי 2008).

מהכשלים התכנוניים המתמשכים נגזרות בעיות נוספות. ביישובים רבים נעשה שימוש מרובה בלתי חוקי בקרקעות ייעודיות (יהודקין ושליו 2012). למשל, על קרקע המיועדת למגורים מקימים מוסך, בית מלאכה או מפעל, ועל קרקע המיועדת למבני ציבור נבנה בית מגורים. כמו כן, הבנייה ברבים מהיישובים מתאפיינת ברמת פיתוח נמוכה, שהיא בין היתר תוצר של בנייה בלתי חוקית ובלא היתרים ושל גביית מיסים עירונית נמוכה (בארי-סוליצ'אנו וגופר 2009; טרואן 2013). היעדר מסורת של אכיפה בתחומים אלו והימנעות מהתמודדות מערכתית בטיפול בעברייני בנייה ובסרבני תשלום מסים מחלישים אף הם את התשתית העירונית ביישוב ואת סיכויי להתפתח ומונעים מתושביו את הזכות לחיים שוויוניים (אפרת 2003; יפתחאל וקדר 2000; סופר 1998).

מאפיינים של התושבים הערבים בערים המעורבות ובערים המתערבות

ניתן היה לצפות שמצבה החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות הוותיקות ובערים המתערבות יהיה טוב יותר משל זו שחיה ביישובים הערביים, שכן מדובר ביישובים מרכזיים (יפו, לוד, רמלה, עכו, חיפה, ירושלים) שכל הפונקציות הכלכליות, התעסוקתיות, התרבותיות, החינוכיות והחברתיות המרכזיות נגישות בהן באופן שווה לערבים וליהודים. אולם, ברבות מהערים המעורבות הערבים מתגוררים בשכונות נבדלות המאופיינות בעוני, בשיעורי פשיעה גבוהים, באחוזי אבטלה גבוהים, בדירוג סוציו-אקונומי נמוך וברמת חיים נמוכה (דאוד 2005; חלבי 2008). פרט לחיפה ויפו, שניכרת בהן ניידות של אוכלוסייה ערבית מבוססת מהשכונות הערביות הנבדלות לשכונות יהודיות "טובות" יותר (מוואדי ניסנאס לכרמל הצרפתי בחיפה, משכונת ע'גמי בתל-אביב לפלורנטין ולמתחם נוהג ולב יפו), ביתר הערים המעורבות הוותיקות הניידות מהשכונה הערבית לשכונות הסמוכות חלשה מאוד (אם כי בעוצמות משתנות ובנסיבות האקלים הפוליטי-חברתי בישראל היא קיימת גם בערים מעורבות טעונות מתחים אתניים ופוליטיים כלוד, עכו ורמלה). ברבות מהערים המעורבות הוותיקות האוכלוסייה הערבית מאופיינת בתהליכי עיור מעוותים: דיור בשכונות מוחלשות וברבעים עתיקים בבתי מגורים שאינם ראויים למגורים, שאינם חוקיים ו/או שהוצאו נגדם צווי הריסה. כאן ראוי לציין כי אף על פי שהקהילה הערבית בערים הללו איננה מלוכדת מבחינה קהילתית, היא לרוב תעדיף מגורים על בסיס אתני משותף על פני מגורים מעורבים אתנית (אבראהים ורוק 2005; ג'בארין 2012; מלכה-שוורץ 1997; רכס 2007).

בערים יהודיות מתערבות, מאפייני האוכלוסייה הערבית שונים ממאפייניה בערים המעורבות הוותיקות. הבדל מהותי שנוטים להפחית מחשיבותו הוא עניין הבחירה מרצון. אם עקב מצוקת דיור, צורך בשיפור רמת החיים או בשל כל מניע אחר, המהגר הערבי בחר בידועין ומרצון להתיישב בריכוז אוכלוסין יהודי מובהק, והוא מבין את המשמעותיות הסמליות, הפוליטיות, התרבותיות והחברתיות הכרוכות בכך. לרוב, למהגר זה השכלה ברמה גבוהה, רמת הכנסה ממוצעת-גבוהה, כושר רכישה נדל"ני הולם, שיעורי פריון דומים ולעתים אף נמוכים משל האוכלוסייה היהודית, צביון מסורתי-חילוני ויכולת הכלה והיטמעות גבוהה יותר במרחב היהודי. בנצרת עילית, שהיא עיר יהודית מתערבת במובהק, 32% מערביי העיר היו בעלי 13 שנות לימוד ומעלה (בהשוואה ל-13% בכלל המגזר הערבי באותה שנה) (חמדאן 2006). כך גם הערבים שעברו לגור בשכונות הכרמל הצרפתי בחיפה מאופיינים ברמת הכנסה גבוהה, רמת השכלה גבוהה, קיום אורח חיים חילוני-מסורתי, התאמה או נכונות להתאמה במרחב היהודי בו נקלטו. דברים אלו נכונים ותקפים בעיקר לאוכלוסייה הערבית הנוצרית, ובמידה פחותה לערבים מוסלמים ולדרוזים (ח'מאסי 2008; רזין 2003).

בדצמבר 2015 עלתה על סדר היום הציבורי והתקשורתי העיר עפולה, כשהתברר כי בפרויקט "בנה ביתך" שתוכנן בה, כל זוכי המכרז היו בני המיעוט הערבי שהתגוררו מחוצה לה. עם פרסום תוצאות המכרז פרצה מחאה בקרב תושבי העיר והוטח בראש העיר שהוא "מכר" את השכונה לידיים ערביות

ובגד במדינה (ראב"ד 06.12.2015). אמנם בעפולה גדלה אוכלוסיית הערבים בשנים 2002–2014 ב-0.2% בלבד ואין דינה כדין נצרת עילית, אך כל עוד תימשך האנדרלמוסיה בתכנון הבנייה במגזר הערבי ולא יתגבשו תכניות מתאר שיהלמו את הצרכים החדשים והמסורתיים של האוכלוסייה הערבית, יימשכו מגמות ההגירה אל היישובים היהודיים, ובהם גם לעפולה, שסמיכותה לריכוז האוכלוסין הערבי בעמקים הופך אותה לאטרקטיבית במיוחד. בסקר משנת 2006, שנערך במסגרת מכון ון-ליר בנושא ערביי נצרת עילית ומניעי הגירתם אל העיר ציינו 46% מהנשאלים, כי המניע העיקרי להגירתם היה "דירה קודמת קטנה". 45% מהנשאלים ציינו כי הגירתם נבעה בין היתר מכך שלא מצאו דירה מתאימה ביישוב המוצא שלהם. לכך יש להוסיף כי הגורם המרכזי בבחירת מקום המגורים החדש עבורם היה קרבתו למקום המגורים הקודם (חמדאן 2006). נראה אפוא שערים יהודיות המוקפות אוכלוסייה ערבית הסובלת ממצוקת דיור חריפה – כרמיאל, עפולה, חדרה, נהריה, עכו, מעלות, בית שאן, דימונה, ירוחם, ערד ובאר שבע – הן פתרון סביר לתושבים ערבים מסביבה הקרובה להן.

כדי לשמור על הצביון היהודי של הערים הנזכרות, עיקר הפעילות מתמקדת במשיכת אוכלוסייה יהודית ליישוב (סופר 2013). כך נהגו ממשלות ישראל והרשויות המקומיות בערים המעורבות בקליטת אלפי המהגרים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה או כאשר ייסדו גרעיני התיישבות תורניים בעיר במטרה מוצהרת לשמר את צביונה היהודי (ליפשיץ 1986; מלכה-שוורץ 1997; סופר 1998). ברמת היוזמה הפרטית, רבנים, יזמים, תושבים מקומיים וחסידים הבדלנות האתנית בישראל פועלים באמצעות קיום כנסים, רכישת ("גאולת") בתים של ערבים בערים המעורבות, שתדלנות בכנסת למען קידום מאבקם, ארגון הפגנות ועצומות כדי להבטיח שמירה על רוב יהודי בערי ישראל. כך למשל בכנס רמלה המתקיים מדי שנה למן 2008 נבחנות הצעות ותכניות לעיכוב הגידול באוכלוסיית הערבים בערים המעורבות והמתערבבות, לצד קידום תכניות ויוזמות לגידול באוכלוסיות היהודית בערים אלו. עיון בסיכומי הכנסים לאורך השנים מעלה כי המגמות הדמוגרפיות בערים המעורבות הן נושא מרכזי בהן. לפי תפיסת מארגני הכנס ומשתתפיו, כעולה מסיכומי הכנסים, בשני העשורים האחרונים חלה עלייה חריגה משמעותית בהיקף רכישת נדל"ן בערים היהודיות על ידי ערבים המשלמים מחיר מופרז, במטרה לתקוע יתד בריכוזים היהודיים ולהרחיב את אחיזתם בישראל כחלק מ"גאולת אדמות" הנתמכת בידי ארגונים ערביים ומוסלמיים בין-לאומיים ומקומיים (אתר קוממיות: כנס רמלה 2008–2014).

מנגד נעשים ניסיונות לייצר מסגרת קולקטיבית מאוחדת חדשה בערים המעורבות (Binnie 2006; Yacobi 2009). דוגמה לכך היא פרויקט ערים מעורבות של שתי"ל שהוקם בשנת 2003 בתמיכת האיחוד האירופי ומופעל בערים עכו, רמלה ולוד במטרה לפעול לקידום השוויון בין יהודים לערבים בתחום הדיוור, התשתיות והתכנון. בהתערבות שתי"ל הוקפאו עשרות צווי הריסה לבתי ערבים ברמלה ובולד, תלמידים ערבים הוטמעו בעזרתו במערכות חינוך יהודיות בלוד ובעכו, הונגשה

התחבורה הציבורית בתוך השכונות הערביות ברמלה ובשנת 2006 הוקמה בכנסת שדולה למען הערים המעורבות (בות'ניה 2008; דאוד 2005).

מבחן המציאות הישראלית מוכיח כי בכל הנוגע ליוזמות ולפעולות האקטיביות בעניינן של הערים המעורבות, הדוגלים במה שמכונה חיזוק הצביון היהודי יתקשו לממש את יוזמותיהם, וידם של המבקשים לקדם יוזמות של שילוב והטמעה לרוב תהיה על העליונה: יוזמותיהם יתקבלו ויזכו לתמיכה משפטית, אקדמית, בין-לאומית ופיננסית (בעבר גם לתמיכה תקשורתית) החשש מקיטלוג של מי שמבקש לשמור על רוב יהודי בעיר כ"גזען", "לאומן" ו"שונא ערבים" גובר ברבים מהמקרים על קידום יוזמות ליהוד הערים או לשמירה על צביון היהודי. גם מי שאינם נשמרים בלשונם, נזהרים מאוד במעשיהם מחשש לקריירה שלהם, למעמדם, לקידומם וליחס החברה אליהם ולבני משפחתם אם יוצגו כגזענים ולאומנים (סופר 2007).

מערכת היחסים בין קבוצות אתניות ודתיות בעיר מעורבת אינה חייבת להיות מלווה במתיחות, בחשדנות ובעוינות. מחקרים רבים מרחבי אירופה ואמריקה מצביעים על היטמעות של קבוצות מיעוט דתיות במסגרת הלאומית הכללית ככל שהעיר מעורבת יותר (כדוגמת היטמעות פרוטסטנטים בקלן, אורתודוקסים בוורשה (הפרבוסלאבית ברובה), מוסלמים במאלמו ובמרסי ועוד) (Hahn 2010; Legeby 2011). ברבות מהערים המעורבות מקודמות תוכניות רב-תרבותיות שתכליתן שילוב והטמעה. מחקרים שנעשו בקרב יישובים מעורבים (אתנית ודתית) שיישמו מדיניות של שילוב והטמעה רב-תרבותית נמצאו מלוכדים יותר חברתית וקהילתית, סובלניים יותר וחזקים יותר כלכלית מאשר יישובים מעורבים שלא יישמו מדיניות דומה לקידום מדיניות רב-תרבותיות עירונית (Binnie 2006; Elenevskaja and Fialkova 2011; Sandercock 1998; Wood 2004). ברם, המקרה הישראלי מורכב יותר, שכן המיעוט הערבי אינו רואה בעצמו מיעוט אתני בלבד, אלא מיעוט אתנו-לאומי¹⁷ (ערבי-פלסטיני) וככזה, רבים מהפרטים המרכיבים אותו, ושרואים בעצמם פלסטינים, מתקשים להיכנס תחת המטרייה הלאומית הישראלית. במחקרם של אלפנדרי וקנדלפת (2006) נמצא, כי ככל שהשכונה (הם התייחסו לעכו) מעורבת יותר, כך יחסי השכונות בין הקבוצות השונות טובים וקורקטיים יותר. יש להניח שבקרב ערבים הרואים עצמם כמיעוט אתני בלבד, ההשתלבות במארג הישראלי בעיר היהודית צפויה להיות פחות מורכבת ויותר הרמונית, בהשוואה לאלו הרואים עצמם כמיעוט אתנו-לאומי (ג'בארין 2012; ח'מאסי 2008; רכס 2007).

דגמים עירוניים רב-תרבותיים, מוצלחים ואפקטיביים ככל שיהיו אינם מקבילה בת-השוואה לערים המעורבות בישראל. המקרה הישראלי אינו נדרש להתמודד עם אימוץ קבוצות אתניות המבקשת להיטמע בחברת הרוב בו, אלא עם קבוצות של ילידים ומהגרים ערבים הרואים עצמם כקבוצה אתנו-לאומית נבדלת הדורשת להכיר בזכותה האתנית והלאומית להתאגדות והתארגנות, תוך

17 השימוש בצימוד הלשוני אתנו-לאומי מקורו באופן שבו תופסים את עצמם חלק מהציבור הערבי הישראלי כמיעוט ערבי-פלסטיני ולא בהכרתו כמיעוט ערבי פלסטיני בעבודה זו. צימוד לשוני זה רווח בשימוש בקרב חוקרי אקדמיה, אנשי עיתונות והוגים פרו-פלסטינים.

התעמתות מפורשת מול כל ניסיון לשלבה שילוב אזורי, צבאי, תרבותי וחברתי במארג הישראלי הכללי. זאת ועוד: זהותם הלאומית-פלסטינית של חלק מערביי ישראל מלווה בפעילות אקטיבית לתקומת פלסטין ובנכונות לפעול למען קידומו של רעיון לאומי זה באמצעים שונים, גם במחיר פגיעה או התנכרות למסגרת הלאומית הישראלית שבה הם חיים. במצבי מתח ומלחמה גוברת העוינות בין קבוצת הרוב בישראל לקבוצת המיעוט האתנו-לאומית. תוצריה המתמשכים של עוינות זו באים לידי ביטוי בין היתר בדגמים העירוניים הייחודיים שהתפתחו על רקע המתרחקות הפוליטית והגאוגרפית בין שתי הקבוצות. דגמים ייחודיים אלה אינם בהכרח תוצר של אפליה מכוונת או של קיפוח שתכליתו הדרת קבוצה אלא פרי הימנעות מכוונת מהיטמעות בקבוצת הרוב, מסיבות שונות.

פרק ג' – מניעי הקמתה והתפתחותה של נצרת עילית

הרעיון להקמת נצרת היהודית

מבין חבלי הגליל השונים זוהה על ידי ממשלת ישראל דרום הגליל, ובפרט סובב נצרת, כאזור מאתגר בעיקר בשל נוכחות דלילה של התיישבות יהודית המוקפת ריכוז ערבי דומיננטי ותיק המהווה רוב מובהק מכלל אוכלוסיית האזור. הצורך לתת מענה מיידי לבעיה הדמוגרפית בסובב נצרת הוליד שורה של הצעות לפתרון הבעיה הדמוגרפית באזור, שכללו בין היתר הקמת שכונות יהודיות בנצרת; עידוד הגירת יהודים לנצרת; פיזור האוכלוסייה הערבית אל מחוץ לתחומי הגליל התחתון על מנת להפחית ממשקלם מכלל האוכלוסייה באזור; והקמת עיר יהודית בלב של הריכוז הערבי המאסיבי שהתהווה בגליל התחתון. במכתב פנימי, ערב הקמת נצרת עילית, משר הפנים דאז, ישראל רוקח, לשר הביטחון וראש הממשלה דוד בן גוריון, שלל רוקח את האפשרות שהועלתה כבר ב-1953 להקים יישוב יהודי של אלפי תושבים בלב נצרת הערבית בנימוק שעד מהרה הוא יהפוך למיעוט ביחס לאוכלוסייה הערבית שגידולה הדמוגרפי מהיה¹⁸. רוקח קבע נחרצות: "יישוב יהודי אינו צריך להיות חלק של עיריית נצרת כשם שאחוזת בית לא היתה חלק מיפו". במסמך נוסף, שכותרתו "יהוד הגליל", הועלתה ביוזמת פיקוד הצפון האפשרות לייחד את נצרת הערבית באמצעות הקמת משרדי ממשלה מחוזיים ושיכונים¹⁹. הצעה זו והצעות קודמות לייחוד נצרת הערבית או לפיזור אוכלוסייתה נדחו או נגנזו, אך כעבור ארבעה חודשים נדונה הצעה דומה לה.

למעשה, כבר בשנת 1952 נוהלו בין משרד הביטחון, משרד ראש הממשלה ורשות הפיתוח²⁰ דיונים בנוגע לשטחים שעתידיה לקום עליהם התיישבות יהודית משמעותית כמשקל נגד לגידול המשמעותי באוכלוסיית הערבים באזור. הדיונים נוהלו בחופזה, בלא מחקר מקדים ובלא התחשבות בכלל ההשלכות הכרוכות בהקמת יישוב יהודי בלב של ריכוז אוכלוסין ערבי ששיעור הריבוי הטבעי בקרבו גבוה. המחשבה שיש צורך בנקיטת פעולה מיידיית הובילה את קובעי המדיניות בישראל הצעירה לשורת החלטות שבמסגרתן בין היתר הופקעו קרקעות מנצרת, תוך התעלמות מגידולה המאסיבי של האוכלוסייה הערבית בעיר ומצרכיה. ב-08.06.1954 אישרה ממשלת ישראל הפקעת 560 דונם (לפי טענות עיריית נצרת: 1,200 דונם) משטח נצרת הערבית. תשעה ימים אחר כך קיבל האישור הממשלתי תיקוף מעשי, כשמנהל רשות הפיתוח דאז, מרדכי שטנר, אישר את הרכישה במסגרת פקודת הקרקעות: "מתוקף סמכותי לפי סעיף 22(2) לפקודת הקרקעות הרשתי את רשות

18 ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (26.02.1956). מסמך סודי משר הפנים, ישראל רוקח, לשר הביטחון דוד בן גוריון.

19 ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (14.02.1956). 'יהוד נצרת'. מכתב מרשות הפיתוח ללשכת שר הביטחון.

20 רשות הפיתוח היא גוף ממשלתי שהוקם בשנת 1951 על פי חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים) התשי"ו-1950, שחוקק ב-31 באוגוסט 1950. הרשות יועדה לנהל את האדמות שהופקדו בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים לאחר מלחמת העצמאות, ואת הקרקעות שהופקעו על פי חוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים) התשי"ג-1953.

הפיתוח להשתמש בכל הכוחות והזכויות שהוענקו לי לצורך רכישת הקרקע [...] שכן אותה רכישה לדעתי, עשויה להיות מועילה לציבור".²¹ בחזונה ייעדה המדינה את הקרקע הנדונה לצורך הקמת קריה שיקומו בה בנייני ממסל, שיכונים לפקידים ושירותים נלווים נוספים ושבעתיד תיעשה בעתיד לבירת הגליל כעיר יהודית.

איור 4: היבטים ביטחוניים בהקמת יישוב יהודי בנצרת – מסמך מאלוף פיקוד צפון, מקור: ארכיון משרד הביטחון וצה"ל 1316/א/103 מיום 29.07.1954

21 ראו פקודת הקרקעות (רכישה לצורכי ציבור), 1943. הודעה לפי סעיפים 5,7 תוספות מיום 13.06.1953 וכן פרוטוקול הישיבה של מליאת רשות הפיתוח מיום 08.06.1954.

מטרותיה המוצהרות של ממשלת ישראל בהקמת נצרת היהודית היו:

- **דמוגרפית:** הפעלת משקל נגד אל מול אוכלוסייה ההולכת וגדלה של נצרת הערבית
- **דמוגרפית-אסטרטגית:** ייהוד הגליל, בו יותר ממחצית האוכלוסייה היא של ערבים
- **גאוגרפית-אסטרטגית:** פיזור האוכלוסייה היהודית בישראל והפיכת נצרת היהודית למוקד משיכה עבור יהודים מכל רחבי הארץ הן באמצעות העתקת משרדי ממשלה ומפעלים והן באמצעות הפיכתה לבירת הגליל (אלון 15.06.1955: 3).

כחודש אחרי האישור של רשות הפיתוח להפקעת הקרקע הגישו בעלי קרקעות ערבים בקשה לראש הממשלה ולמנהל רשות הפיתוח שלא להוציא לפועל את ההפקעה המתוכננת בטענה שיש בה משום אפליה ושהיא נוגדת את חוקי הפרט וזכויות האדם (20.07.1954). משנענו בשלילה, הם פנו באמצעות עורכי דינם ובשיתוף עם עיריית נצרת לבית המשפט העליון בבקשה לבטל את צו רכישת הקרקעות.²² במכתבם טענו: "השטח המיועד לרכישה, 1,200 דונם, אם נפסידו תהיה זאת מכה הנוגדת את טובת הציבור, כיוון שנשללה מהם זכותם מהאדמות הללו. אין לעיר נצרת אדמות אחרות פרט לאדמות אלו לצרכי הקמת בניינים הנחוצים לפיתוחה וגידולה של העיר. גם אין לה אדמות חקלאיות".²³ בתוך כך, העותרים בפני בית משפט העליון הציעו לממשלה בעתירתם שטחים חלופיים במבואותיה הדרומיים, הצפוניים והמערביים של נצרת. רובם, לאחר שנבדקו על ידי ועדות חקירה מטעם בית המשפט העליון ורשות הפיתוח, לא נמצאו מתאימים בשל אופיים הטופוגרפי.

ב-05.04.1955, שנה אחרי הגשת העתירה, דחה בית משפט העליון את טענות העותרים בדבר הפקעת האדמות מידיהם בשל היותם ערבים. השופטים קבעו שהשטח שיועד להפקעה מתחומי נצרת הוא בסך הכול 560 דונם, ושיתר האדמות (640 דונם) הן אדמות קרן קיימת לישראל, אדמות בבעלות המדינה ונכסי נפקדים. השופטים ציינו בפסיקתם כי הרכישה המיועדת עתידה לפגוע ב-148 בעלי קרקעות, שלכולם נשלחו הודעות להגשת תביעות פיצויים, וש-94 מהם כבר הגישו תביעות כאלה.²⁴

בשלהי כהונתו כשר הפנים, הצביע רוקח על הדחיפות שבייהוד הגליל, ובפרט ייהוד סובב נצרת במגמה ליצור בו רוב יהודי שיכלול את הגירת תושבי הכפרים אל העיר ואת התרחבותה העתידית. רוקח התנגד להקמת יישוב יהודי בתוככי נצרת, שעניי העולם הנוצרי נשואות אליה, מחשש שהדבר

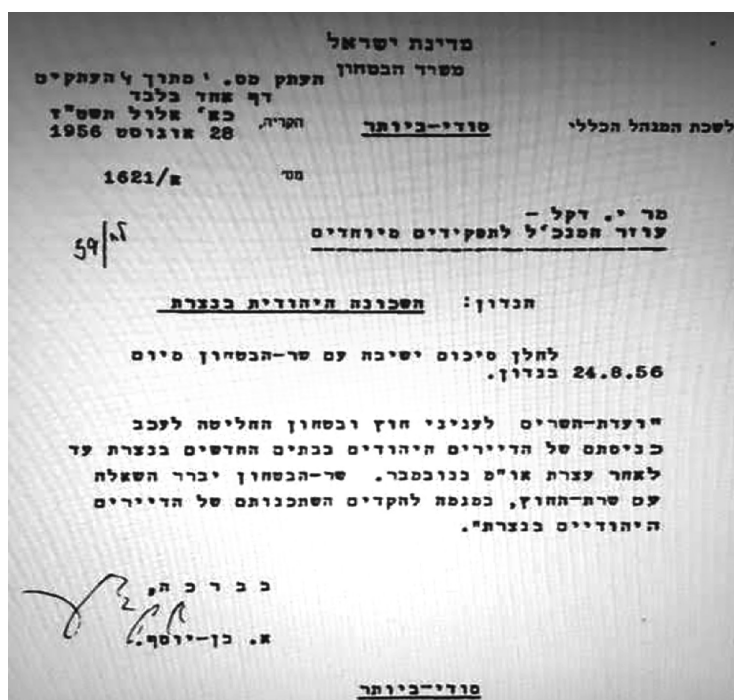
22 תשובת שר האוצר לטענות העותרים הערבים. שניתנה לערבים אפשרות להגיש ערעור עד ה-13.7 אך אלו לא עשו זאת, ופנו רק ב-20.07. ארכיון משרד האוצר. ילקוט פרסומים 356, עמוד 1284 מיום 26.03.1955.

23 ארכיון משרד המשפטים. עתירת נציגי נצרת הערבית מיום 26.03.1955 בפני בג"ץ נגד משרד האוצר ורשות הפיתוח.

24 פס"ד בג"צ 30/55 (05.04.1955). רכישת קרקעות נצרת; צו על תנאי מטעם הוועדה להגנת אדמות נצרת המופקעות.

יסבך את ישראל בזירה הגאו-פוליטית.²⁵ כך צמח הרעיון של הקמת עיר ליהודים בסמיכות לנצרת. בתזכיר שר הביטחון דוד בן-גוריון מיום 10.03.1955 נכתב בין השאר: "היישוב היהודי בנצרת ישכון על ההרים, בשעה שהיישוב הערבי שוכן בגיא וזה נותן יתרון צבאי עצום".

אף שמבני המגורים בנצרת עילית היו ערוכים לקליטת המתיישבים כבר ביולי 1956, החליט משרד הביטחון בעצה אחת עם ועדת חוץ וביטחון (איור 5) לעכב את כניסתם של ראשוני המתיישבים לבתיהם עד לאחר עצרת האו"ם בנובמבר אותה שנה. מנכ"ל משרד הביטחון דאז, שמעון פרס, שהורה במרס 1956 על הקמת ועדה מיוחדת לטיפול באזור הפיתוח של נצרת בראשות מרדכי אלון, סבר שיש להגן על האינטרסים הלאומיים של העם היהודי גם במחיר דחיית אכלוס נצרת היהודית בחודשים מספר.²⁶

איור 5: דחיית כניסת המתיישבים לשכונה היהודית בנצרת עד לאחר עצרת האו"ם, מקור: ארכיון משרד הביטחון וצה"ל. מסמך 1621/א מיום 28.08.1956

25 ארכיון משרד הביטחון וצה"ל (13.02.1955). ג"מ 43/1494 מכתב מישראל רוקח למנכ"ל משרד הפנים בעניין 'יהוד נצרת'.

26 ארכיון משרד הביטחון וצה"ל (29.08.1956). מסמך סיכום ישיבה עם שר הביטחון לח 272/39; ארכיון משרד הביטחון וצה"ל (24.08.1956). לח 39 מס 1621/א השכונה היהודית בנצרת מאת מנכ"ל משרד הביטחון.

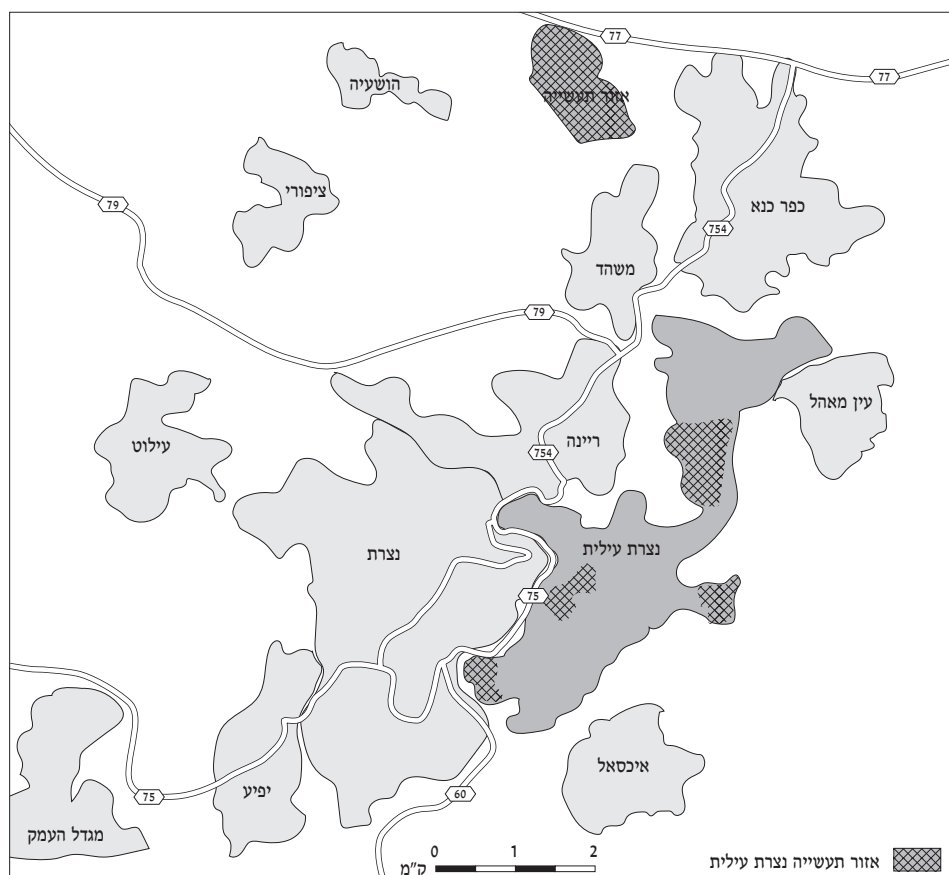
בדצמבר 1956 נכנסו 600 מתיישבים לבתייהם בנצרת עילית, שהשתרעה על 640 דונם. עיריית נצרת דרשה לגבות מהם מסים, ובתגובה הורה בן-גוריון להקים מועצה מקומית נפרדת ועצמאית בעבור נצרת עילית ולפעול בתקיפות להעברת כלל משרדי הממשלה המחוזיים לנצרת היהודית כדי להבטיח את פרנסת התושבים. ביטוי נוסף לחשיבות שייחס בן-גוריון ליישוב סובב נצרת ולנחרצותו בעניינה ניתן למצוא בהמשך תגובתו בנושא גביית המסים: "... כאשר אני מדבר על הנגב, אני מצרף תמיד את נצרת. צריך לבצע החלטות הממשלה, להעביר את מוסדות הממשלה במחוז צפון לנצרת. פקיד שלא ירצה ללכת לשם – יפוטר. לפי שעה, העיקר הוא הגדלת היישוב במהירות גדולה והצעד הראשון יהיה אולי על ידי העברת משרד ראש הממשלה" (אלון 15.06.1955: 3).

מיקומה של נצרת עילית

בהחלטה על הקמת עיר יהודית צמודה לנצרת לא ניכרה התחשבות במורכבותו של השיקול הגאוגרפי. המרחב שהיה פנוי בהרי נצרת לצורך הקמת עיר היה ממזרח לנצרת, אלא שמרחב זה נחסם מכיוון דרום על ידי המצוק התלול של הרי נצרת לעבר עמק זרעאל, ממזרח על ידי שיפולי ההר לעבר הר דבורה, מצפון התפרסו הכפרים ריינה-משהד-כפר כנא ומצפון מזרח הכפר עין מאהל. גם מעט השטח הפנוי שהוקצה להקמת העיר היה באופיו הטופוגרפי תלול, ונצרת עילית בשנת 2016 משתרעת מדרום מערב (ליד אזור תעשיית הרכב בגובה של 380 מ') ועולה לעבר הרי יונה לכדי 503 מ'. כלומר, זו עיר צרה וארוכה המטפסת על רכס הרים עד כדי 120 מ' הפרשי גובה. אם לא די בכך, הרי האזורים המאוכלסים נפרדים אלו מאלו על ידי אזורי תעשייה החוצצים ביניהם (איור 6). לכן קשה ללכת ברגל בנצרת עילית והתושבים תלויים ברכב ציבורי או פרטי. טופוגרפיה בעייתית זו הביאה לכך שכל שכונה חיה את חייה בנפרד מיתר השכונות, דבר הפוגע בלכידות העירונית ובמרקם חיי העיר כולה.²⁷

מבחינת מיקומה, זוהי עיר "נצורה". היא מנותקת מכל יישוב יהודי במרחב הגלילי, ויישובים ערביים סוגרים עליה מכל עבר. היישובים היהודיים הקרובים אליה ביותר הם ציפורי, מגדל העמק וכפר החורש. הדרך מנצרת עילית לכל שלושת היישובים עוברת בתוככי ובנבכי יישובים ערביים צפופים. אפשר להוסיף למטרופולין את היישובים תמרת, שמשית, גבעת האלה וסוללים, אך אין די בכך כדי לשנות את התמונה הכללית, שלפיה נכון ל-2016 שיעור היהודים בהרי נצרת הוא 11%-11.5%. ביטוי מוחשי לניתוקה ולמורכבותה הגאוגרפית-ביטחונית ניתן למצוא באירועי אוקטובר 2000, עת נצרת עילית היהודית היתה מנותקת מיתר חלק הארץ כמעט שבוע. מציאות גאוגרפית-דמוגרפית זו חרצה את גורל העיר כבר מיום הקמתה, וקיבעה אותה כעיר בעייתית שנגזר עליה להתמודד מול אתגרים בלתי פתירים.

27 ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (10.03.1956). הערות שר הביטחון לתזכיר של כנהא וברודקס (מתכננים) מאגף התכנון במשרד הפנים ל'בעיית נצרת'. ג"מ 43/1994.

איור 6: מפת הסביבה

אחד הפתרונות שהועמדו לטובת חיבור נצרת עילית לאיי ההתיישבות היהודיים בהרי נצרת ומחוצה לה הוא הקמת הגשר החדש המחבר בין נצרת עילית לעמק יזרעאל, פתרון שהוא במידה רבה גם תגובה לחוסר האונים שחשו יהודי העיר במהלך מאורעות אוקטובר 2000 ולמעשה בכל הפגנת המונים ערבית מאז. לוח 5 המובא להלן משקף את השתנות המציאות הדמוגרפית של נצרת עילית במרחב הרי נצרת. לפי נתוני הלוח נראה כי האוכלוסייה היהודית בנצרת עילית מהווה בשנת 2014 כ-11% בלבד מכלל אוכלוסיית ההר.

ראשית ההתיישבות היהודית בנצרת-עילית (עשורים ראשונים)

בדצמבר 1956 נכנסו 600 המתיישבים הראשונים לבתיהם בנצרת החדשה, שנקראה אז קריית נצרת. עד שנת 1958 הועתקו לאזור התעשייה שלה 40 מפעלים ובתי חרושת, ובהם מפעל סוכריות, בית חרושת לשוקולד וסניף מחוזי של סולל בונה. ב-30.12.1958 הונחה על שולחנו של מנהל

לוח 5: אוכלוסיית הרי נצרת בשנים נבחרות

היישובים	1961	1972	1995	2014
נצרת	25,000	33,300	52,700	74,600
נצרת עילית	4,291	15,000	38,600	40,300
מזה יהודים	4,291 (100%)	14,400 (96%)	33,400 (86.5%)	26,000 (64.5%)
יפיע	2,541	4,900	12,300	17,900
ריינה	2,861	4,100	11,900	18,200
משהד	1,308	2,100	5,300	7,700
כפר כנא	3,550	5,200	13,000	20,800
עילוט	1,160	2,000	4,700	7,400
עין מאהל	1,977	3,500	7,900	12,300
סה"כ מטרופולין נצרת	42,688	70,100	146,400	199,200
% היהודים במטרופולין נצרת	1.0%	20.4%	22.8%	13%

מקור: שנתונים סטטיסטיים, למ"ס

מטרופולין נצרת מוגדר כמרחב היישובים המחוברים פיזית לנצרת. כמו כן יש להם קשרי עבודה ומשפחה.

לשכת ראש הממשלה דאז, יצחק נבון, הצעה להסבת שמו של המקום לנצרת עילית. בן-גוריון, כפי שעולה מחליפת המכתבים בינו לבין ראש המועצה וראש העיר הראשון של נצרת עילית, לא ראה בהיצמדות לשם נצרת רעיון מבורך. דומה כי הוא התמקד בהכרזת מעמדה כמועצה עצמאית ובהסדרת היפרדותה מנצרת הערבית, שעל 640 דונם משטחה יושבו כאמור חלק מתושביה. אך רק ב-29.03.1959, לאחר דחיות ודיונים רבים, אושר העניין במשרד הפנים והתקבל בממשלה. ההכרזה נכנסה לתוקף רק כעבור שנתיים, ביולי 1961. במסמך נדיר שהוצא מארכיון עיריית נצרת עילית, המתוארך ככל הנראה ליולי 1963, מתועדת תכתובת בין מנחם אריאב, אז מזכיר מועצת הפועלים בנצרת עילית, לדוד בן-גוריון לאחר שהתפטר מהממשלה. בן-גוריון הודה לאריאב על ההזמנה לבקר ביישוב הצעיר שהיה קרוב מאוד ללבו והוסיף: "אני רואה בגידולו המתמיד והמהיר של היישוב כאחת המשימות הראשוניות שלנו בשנים הקרובות" (סולומון 20.04.2013).

בשנים הראשונות ניכרה באוכלוסייתה של נצרת עילית צמיחה שנתית בשיעור של 15% בממוצע, שנבעה ברובה מהגירה פנימית וקצתה מריבוי טבעי. היישוב היהודי הציע למהגרים הפוטנציאלים מגוון גורמי משיכה: תעסוקה בתחומי השירותים והתעשייה, דיור משופר ומרווח, שילוב בין נופי הרים, יערות ובקעות וסביבת מגורים צעירה ודינמית. בסוף שנת 1978, על פי פרסומי הלמ"ס, כ-65% מתושבי נצרת עילית היו ילידי ישראל לעומת 35% עולים חדשים. רבות מהמשפחות שעברו ליישוב בשנות השישים היו משפחות צעירות. לפי מסמך תכנוני בנושא, "הגליל - הצעת מסגרת לתכנון" של מנהל מקרקעי ישראל משנת 1976, שיעור גילאי 0-14 בנצרת עילית היה 29%, וגודל המשפחה בממוצע בעיר עמד על 3.3 נפשות. כ-50% מתושבי העיר היו ילידי ארצות אירופה ואמריקה ובסך הכול יותר מ-60% מבני העיר נולדו או היו בנים ליוצאי ארצות אלו. ממצאים דמוגרפיים אלו, לצד התמורות התעסוקתיות וההתיישבותיות שהוזכרו, מיצבו את נצרת עילית

כיישוב החזק ביותר, מבחינה חברתית-כלכלית, מבין העיירות שהוקמו בגליל (מעלות, שלומי, כרמיאל וחצור) וחזק אף מיישובים יהודיים ותיקים כצפת, טבריה ועכו (מנהל מקרקעי ישראל 1976). בגידולו המואץ של היישוב היהודי בנצרת עילית למן הקמתו בדצמבר 1956, עת מנה 600 נפש ועד להכרזתו כעיר מן המניין בישראל בשנת 1974, כשמיניין תושביו נשק ל-16,000, יש כדי להעיד על ההצלחה של יישוב סובב נצרת. האוכלוסייה באזור גדלה פי 26 בפחות מ-20 שנה, בעקבות הגירה פנימית וקליטת עולים. מקורות אלו שימשו מנוף אפקטיבי לחיזוק היסודות הדמוגרפיים היהודים בעיר וגובשו ויושמו בעת ההיא בעקבות התערבות מכוונת מצד ממשלות ישראל ומשרדיה, שראו בייחוד הגליל ערך ביטחוני-אסטרטגי עליון. אולם, הריבוי הטבעי בנצרת עילית היה נמוך יחסית, והיחלשות זרם ההגירה מרומניה ומארצות המגרב לישראל בשלהי שנות השבעים הביאו להאטה בגידול האוכלוסין בה.

נצרת עילית בסבך המלכוד הדמוגרפי (1976-1989)

אחרי מלחמת יום הכיפורים הלכה והתערערה תחושת הביטחון במרחב הישראלי. בקריית שמונה נרצחו אזרחים, ובמעלות נכלאו בבית ספר ונרצחו 22 ילדים. אחת התגובות של הממשלה לכך היתה הפקעת אדמות רבות בצפון להקמת מצפים, ומנגד תגובת האזרחים הערבים היתה הכרזה על "יום האדמה" (1976). בראשית שנות השמונים נכנסה ישראל לקיפאון כלכלי ולאחריו למשבר כלכלי חמור שהחליש את ערי הפריפריה בגליל ובנגב והביא לסגירת מפעלים, לעלייה באבטלה, וכפועל יוצא – לירידה בתדמיתן של ערים בפריפריה. אז התחילה הגירה שלילית מנצרת עילית, בעיקר של צעירים ושל אוכלוסיות חזקות ליישובי מרכז הארץ, לחיפה וסביבותיה וליישובים מבוססים בגליל.

כבר בשלהי שנות השבעים חזר והזהיר ראש עיריית נצרת, תאופיק זיאד,²⁸ בעקיפין ובמישרין, מפני משבר דיור וקרקעות חמור במגזר הערבי ההטרונגי שאוכלוסייתו הולכת וגדלה. היעדר התייחסות לצורך בשינוי תכנוני-עירוני ביישובים הערביים לצד התפקוד הקלוי של הנהגת היישובים הערביים נוכח מצוקת הדיור והקרקעות בתחומם הביאו בין השאר להגירה אל היישובים היהודיים הסמוכים, ובעיקר לנצרת עילית. באמצע שנות השמונים כבר חיו בקרב אוכלוסייתה כ-10% ערבים, רבים מהם מבוססים ומשכילים. במקביל, תושבים יהודים ותיקים נטשו את העיר.

לפי פרסומי הלמ"ס מדצמבר 1988, ערב התפרקותה של ברית המועצות, אוכלוסיית נצרת עילית מנתה כ-24,900 נפש, ו-13.2% מתוכה היו ערבים, רובם נוצרים שהיגרו מנצרת הסמוכה ומהכפרים הערבים המעורבים (ריינה, איכסאל, יפיע, כפר כנא ואחרים) שחל בהם גידול ניכר בממדי האוכלוסייה המוסלמית בהשוואה לזו הנוצרית. גידול זה דחק משפחות נוצריות רבות לחפש חלופות מגורים שבהן לא יסבלו מגילויי עוינות או אפליה. אולם בעוד תושבים מנצרת וסביבותיה זיהו בשכנה

28 תאופיק זיאד כיהן כראש העיר נצרת מטעם רק"ח בשנים 1976-1994. הוא היה משורר, ובין היתר התפרסם שירו "אנחנו כאן הרוב" ובו המילים: "כאן בגליל הקסום ובנצרת יש לנו מולדת ואנחנו נשחרר אותה למרות האש והברזל ונקימה מחדש". לתרגום העברי ראו ליש 1981.

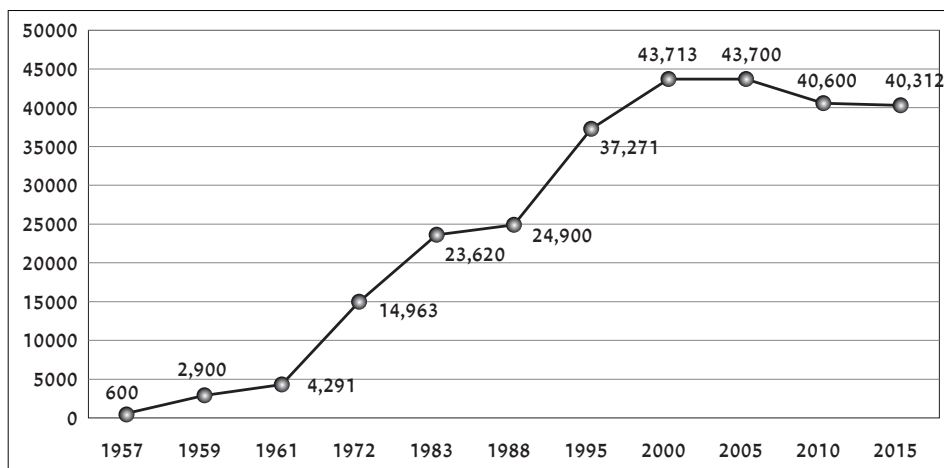
נצרת עילית יעד הגירה אטרקטיבי, יהודי נצרת עילית כבר החלו לזהות את המגמות הדמוגרפיות המסתמנות והיגרו ממנה אל יישובים יהודים הומוגניים יותר, בגליל וביתר אזורי הארץ. בראשית שנת 1990 תושב נצרת עילית השתכר בממוצע 611 שקל לחודש, בעוד שהשכר החודשי הממוצע במשק הישראלי הגיע באותה תקופה ל-2,113 שקל לחודש. הסיבה העיקרית לכך היתה המשברים הכלכליים שפקדו את החברה הישראלית בשנות השמונים, שהביאו לסגירת חלק מהתעשיות והשירותים בעיר. לפי מפקד האוכלוסין משנת 1983, כ-39% מכוח העבודה העירוני עסקו בתחומי התעשייה והחקלאות, 31% עסקו בשירות הציבורי, בבריאות ובחינוך וכ-20% היו אקדמאים בעלי משלח יד חופשי. יתר התושבים שנמנו עם כוח העבודה הועסקו במסחר, בבנקאות ובתיירות. העיר שסומנה כבירת הגליל ויועדה על ידי בן-גוריון לשמש חוד החנית של הגליל היהודי וסמל לעמידה היהודית מול גידול האוכלוסייה הערבי בגליל התחתון סבלה אפוא ערב הגעת עולי ברית המועצות מתדמית ירודה מאוד.

פרק ד' – המאבק על צביונה של נצרת עילית – שינויים ומגמות דמוגרפיות באוכלוסיית נצרת עילית

אוכלוסייה

בעשורים הראשונים להקמתה קלטה נצרת עילית אלפי מהגרים מרחבי ישראל ועולים חדשים (חלקם לא-יהודים) בעיקר מרומניה ומצפון אפריקה, ומאז שנות התשעים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה (אברהמים ורוק 2005; אפרת 2003; מלכה-שוורץ 1997; סופר 1977). אולם, פחות מעשור למן הכרזתה כעיר נבלמה הצמיחה בגידול אוכלוסייתה, וניכרה בה הגירה שלילית. בשנת 1985 דיווחה הלמ"ס, כי לעיר נכנסו 1,179 נפש והיגרו ממנה 994 נפש. מאזן ההגירה השלילי הסתכם אז באובדן 185 תושבים לטובת יישובים אחרים. השוואה בין נתוני אוכלוסיית העיר בשנת 1983 לשנת 1988 מראה כי לעיר נוספו 1,280 נפש בלבד (למ"ס 1987; למ"ס 1990).²⁹

למן שנת 2004, בשל הדפוסים הדמוגרפיים הייחודיים שהתאפיינו בשיעורי פריון נמוכים ובשיעור גבוה יחסית של מבוגרים וקשישים, כבר היה ברור שמדובר במגמת נטישה של האוכלוסייה הוותיקה ומנגד בהגירה מהיישובים הערביים לתוככי נצרת עילית (למ"ס 1995; למ"ס 2008; סופר 2003).

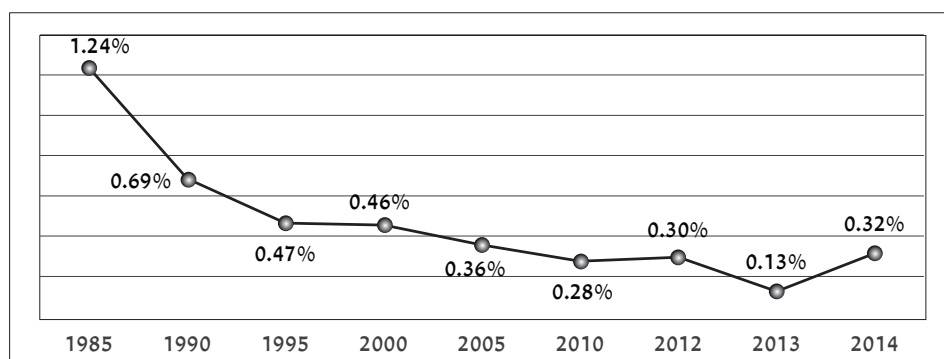

איור 7: מגמות בגידול אוכלוסיית נצרת עילית למן הקמתה ועד 2015, מקור הנתונים: למ"ס, הרשויות המקומיות בישראל עיבוד נתוני 1980–2014; סופר 1977; פ/שי"ז. בתוך דיוני ממשלה (סודי). נושא 660

²⁹ למ"ס 1987. הרשויות המקומיות בישראל – נתונים פיזיים. בתוך: סדרת פרסומים מיוחדים מס' 798: לוח 8 – מקורות גידול האוכלוסייה בעיריות ובמועצות מקומיות גדולות; למ"ס 1990. הרשויות המקומיות בישראל 1987/8 – נתונים פיזיים. בתוך: סדרת פרסומים מיוחדים מס' 872: לוח 9 – מקורות גידול האוכלוסייה בעיריות ובמועצות מקומיות גדולות.

ריבוי טבעי והגירה

כשמשווים את שיעורי ההגירה בערים הסמוכות פחות או יותר לנצרת עילית – עפולה, צפת, טבריה ומגדל העמק – רואים מיד את ההבדל: בערים אלו ניכר ריבוי טבעי גבוה יחסית, שמנע את הצטמקות האוכלוסייה. כך נשמר בחלק מיישובים אלה (מגדל העמק, צפת) הצביון הדתי והאתני ונמנעה כניסתן של קבוצות מיעוט לתוככי שכונות חלשות ותיקות. בנצרת עילית, בהשוואה ליישובים שהוזכרו, שיעור הריבוי הטבעי היה נמוך עד שהתקרב ל-0% (למ"ס 1985–2014; למ"ס 1995/2008).

איור 8: תנודות בשיעור הריבוי הטבעי בנצרת עילית בשנים 1985–2014, מקור: עיבוד שנתונים סטטיסטיים לישראל 1985–2015 ולוחות הרשויות המקומיות בישראל, נתונים פיזיים לוחות 8–9, 1985–2002 והחל משנת 2003: פרופיל עיריית נצרת עילית (2002–2015)

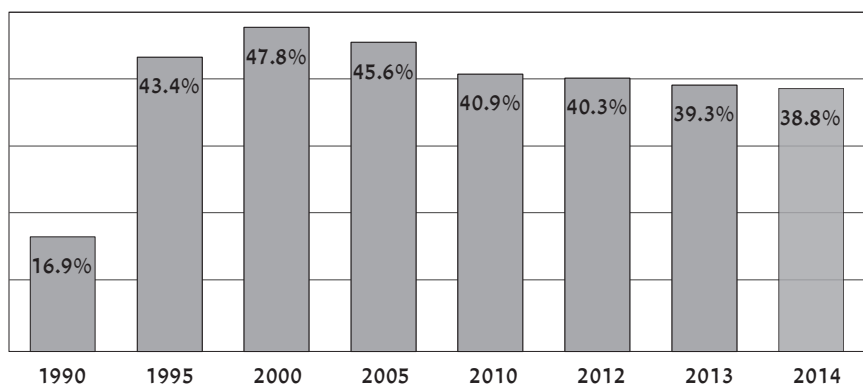
ההסבר לכך פשוט: יותר מ-75% מתושבי העיר מאופיינים בשיעורי פריון נמוכים יחסית, כפי שהיה מקובל בעשורים האחרונים בארצות מוצאם או באלו של מוצא הוריהם, וכ-85% מתושבי העיר חילונים, המאופיינים בשיעור פריון נמוך. לעולים מברית המועצות לשעבר שיעורי פריון נמוכים אף מאלה של האוכלוסייה הוותיקה ביישוב, מה גם שרבים מקרב עולי 1989 ואילך היו מבוגרים בני 65+ (ברודסקי, שנור ובאר 2015). וכך, אוכלוסיית נצרת עילית החלה לקטון בהדרגה מאז שנת 2004 (למ"ס 2008; למ"ס 2005–2015).³⁰

הגירה

בשני העשורים 1989–2009 קלטה נצרת עילית במצטבר כ-24,000 עולים, רובם מברית המועצות לשעבר ומקצתם מאתיופיה. אלה כמעט הכפילו את אוכלוסיית העיר, שערב הגעתם מנתה פחות

³⁰ לפילוח תושבי העיר היהודים לפי ארצות מוצא ראו בעיקר פרסומי למ"ס 2008: מפקד אוכלוסין – נצרת עילית; למ"ס 2005–2015: פרופיל עיריית נצרת עילית, הרשויות המקומיות בישראל.

מ-25,000 תושבים, ובשיאה, בשנת 2003, יותר מ-45,000 (אתר עיריית נצרת עילית; למ"ס 2002-2014).

איור 9: משקלם של עולי 1989 ואילך מכלל אוכלוסיית נצרת עילית לאורך השנים, מקור: למ"ס 2002-2014: פרופיל עיריית נצרת עילית. בתוך: הרשויות המקומיות בישראל; למ"ס 2008: מפקד אוכלוסין - נצרת עילית; למ"ס 1990: הרשויות המקומיות בישראל: לוח 12

אולם, לצד קליטת העולים היהודים נמשכו הן הנטישה, בעיקר מקרב האוכלוסייה היהודית הוותיקה (סופר 1986), והן המגמה של הגירת הערבים לנצרת עילית. בשנת 2007 כ-14% מאוכלוסיית העיר היתה של ערבים (ח'מאסי 2008; רופא-

לוח 6: דפוסי ההגירה בשנים 1990-2010 בנצרת עילית (במספרים מוחלטים)

מאזן הגירה	יוצאים	נכנסים	
-58	611	553	1990
+1,384	1,169	2,553	1995
-338	1,453	1,115	2000
-327	1,641	1,314	2005
-375	1,728	1,353	2010

מקור: עיבוד לוחות הלמ"ס. הרשויות המקומיות בישראל - נצרת עילית 1990-2010

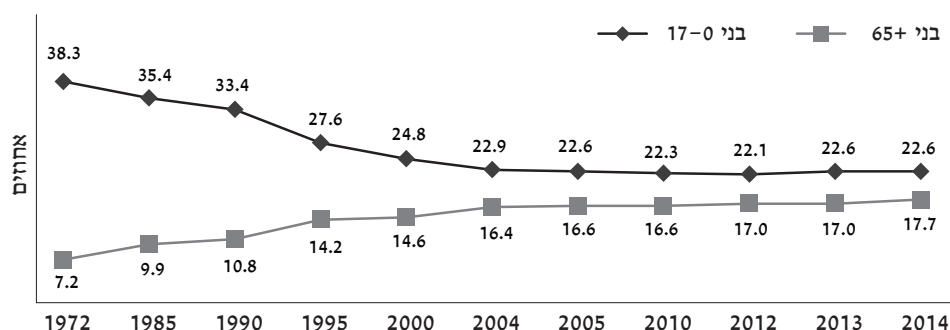
אופיר 25.06.2009). בשנת 2014 היו נוצרים פרבוסלבים 13.9% (5,600 תושבים) מכלל תושבי נצרת עילית.³¹ מהגרים נוצרים אלה מברית המועצות לשעבר מצאו בנצרת עילית מקום נוח למגורים בשל קרבתה לנצרת, שהיא מוקד דתי יחיד במינו (אבראהים ורוק 2005; ג'בארין 2002; למ"ס 2015: רשויות מקומיות בישראל - פרופיל עיריית נצרת עילית).

הרכב הגילים

בעשור הנוכחי נמנית נצרת עילית עם חמשת היישובים היהודים ששיעור בני 65+ מכלל האוכלוסייה בהם הוא הגבוה ביותר בארץ (ברודסקי, שנור ובאר 2015), ועם שלושת היישובים ששיעור גילאי 0-17 מכלל האוכלוסייה בהם היה הנמוך ביותר בארץ (אתר המועצה הלאומית לשלום הילד). מצב

31 עיבוד נתוני פרופיל עיריית נצרת עילית לשנת 2014 שפורסם במסגרת דוח הרשויות המקומיות בישראל על ידי הלמ"ס.

דמוגרפי ייחודי זה, המאפיין חברות מפותחות כגון אלו שביפן, גרמניה, דנמרק וחלק ממדינות ברית המועצות לשעבר, אינו טיפוסי לדמוגרפיה הים-תיכונית וגם לא לחברה היהודית בישראל (סופר 2003). אוכלוסיית התלויים בעיר (גילאי 65+ וגילאי 0-17) שמרה על יציבות מסוימת לאורך השנים והיוותה 38%-45% מכלל תושבי העיר, כך שכוח העבודה (גילאי 18-64), שהיווה רוב, יכול היה להניע את כלכלת העיר בזכות יחס תלות נמוך שעמד בממוצע על 720 (לאלף תושבים בלתי תלויים) (למ"ס 2000-2015: הרשויות המקומיות בישראל – נצרת עילית).

איור 10: אוכלוסיית נצרת עילית לפי קבוצות גיל נבחרות 1972-2014, מקור: עיבוד מפקדי אוכלוסין 2008-1972; למ"ס 2000-2015: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית

בפועל, מקרב כלל אוכלוסיית התלויים, הקבוצה שגדלה במרוצת השנים בעיר היתה קבוצת בני 65+ ואילו זו שקטנה היתה אוכלוסיית הילדים, שעתידים להוות פוטנציאל לגידול באוכלוסיית העיר ולפיתוחה. למגמות דמוגרפיות אלו שותפים לא רק אוכלוסיית היהודים בעיר, אלא גם האוכלוסייה הערבית (אם כי פחות בהשוואה ליהודים) המאופיינות בשיעור פריון נמוך ובשיעור בני 65+ גבוה.³² עיון במפקדי האוכלוסין מלמד כי מאז שנת 1972, שבה עמד שיעור הפריון בנצרת עילית על 2.3 ילדים בממוצע לאישה, חלה ירידה משמעותית בשיעור הפריון העירוני, ובשנת 2008 הוא צנח ל-1.7 ילדים בממוצע לאישה והמשיך לרדת אף אל מתחת ל-1.5 ילדים בממוצע לאישה בשנת 2014 (למ"ס, עיבוד מפקדי אוכלוסין 1972-2008; למ"ס 2000-2015: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית).

הרכב אתני ודתי

בינואר 2015 מנתה אוכלוסיית נצרת עילית 40,312. מהם 78.3% היו יהודים ואחרים³³ ו-21.7% היו ערבים (למ"ס 2015: הרשויות המקומיות בישראל). מבחינה דתית, תמונת המצב העירונית

32 בהשוואה לערביי ישראל בערים המעורבות וביישובים הערביים.

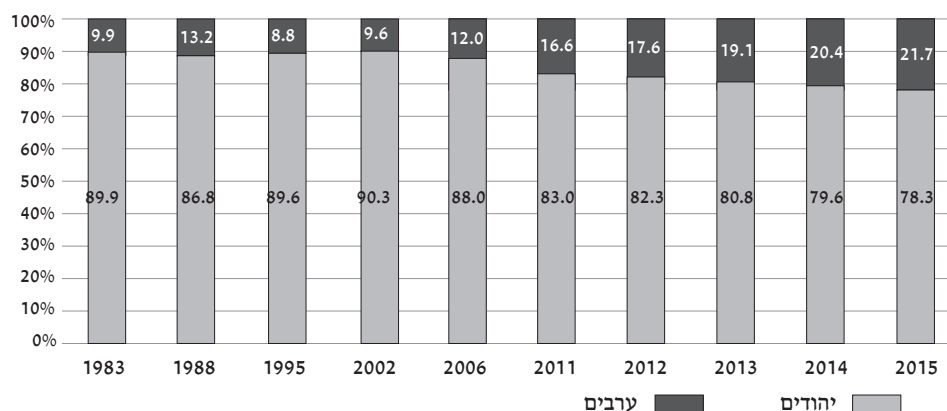
33 אוכלוסיית האחרים מתייחסת לעולים ממדינות ברה"מ לשעבר, שאמנם מבחינה אתנית הם סלאבים, אך לצורך מחקר זה אוחדו עם היהודים. משקלם של אלו מכלל אוכלוסיית נצרת עילית הוא 13.9%.

נכון לראשית 2015 מורכבת יותר. קבוצת היהודים בעיר, בהתעלם מקבוצת האחרים שרובם ככולם נוצרים, מהווה 64.4% בלבד מכלל תושבי העיר. קבוצת הנוצרים, בצירוף אוכלוסיית האחרים, מהווה 28.5% מכלל האוכלוסייה, ו-7% הנותרים הם מוסלמים (איור 11). אם יימשכו ההגירה השלילית של יהודי העיר, שיעור הריבוי הטבעי הנמוך בקרב אוכלוסיית היהודים בעיר, הזדקנות האוכלוסייה והמשך הגירת ערבים ו"אחרים" לעיר, צפויה נצרת עילית לאבד את הרוב היהודי עד שנת 2030, וזאת בהנחה שקצב גידול האוכלוסייה הערבית מכלל אוכלוסיית העיר יתייצב סביב 1%. באופן טבעי, התגברות מגמת ההגירה השלילית מקרב יהודי העיר ו/או גידול מהיר יותר בהגירת ערביי האזור לעיר עשויים להביא להקדמת איבוד הרוב היהודי.

איור 11: חלוקה אתנית ליהודים וערבים בנצרת עילית, 2015, מקור: למ"ס 2015: רשויות מקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית (עיבוד)

נוכחותם של הערבים בנצרת עילית ידועה ומתועדת למן סוף שנות השבעים (סופר 1981, 1986). בראשית שנות השמונים הם היוו כ-10% מכלל תושבי העיר (למ"ס, מפקד אוכלוסין 1983). מאמצי המדינה והעירייה לעודד התיישבות עולים בעיר למן 1989 ואילך נתנו מענה חלקי וזמני בלבד לבעייתיה הדמוגרפיות של העיר. אמנם במהלך שנות התשעים משקל האוכלוסייה הערבית מכלל אוכלוסיית העיר ירד, אך כבר ב-2003 הוא שב לממדיו ומאז גדל מספרם בהתמדה (יזוגוף-אורבך 2013א; ג'בארין 2002). ב-2008, כשמנחם אריאב סיים את תפקידו כראש העיר אחרי 31 שנות כהונה והעביר את כיסאו לשמעון גפסו, כבר היוו הערבים כ-15% מכלל האוכלוסייה (איור 12). גפסו הפך את השינוי באופייה הדמוגרפי של העיר מבעיה מוניציפלית לבעיה לאומית ופעל במגוון אמצעים, לעתים אגרסיביים ולאומניים, כדי לשמור על צביונה היהודי של העיר. בשנת 2013 הושעה גפסו מתפקידו בעקבות משפט שבו הורשע. באותה תקופה היוו התושבים הערבים כחמישית מכלל תושבי העיר (ח'מאיסי 2008; למ"ס 2008-2015: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית).

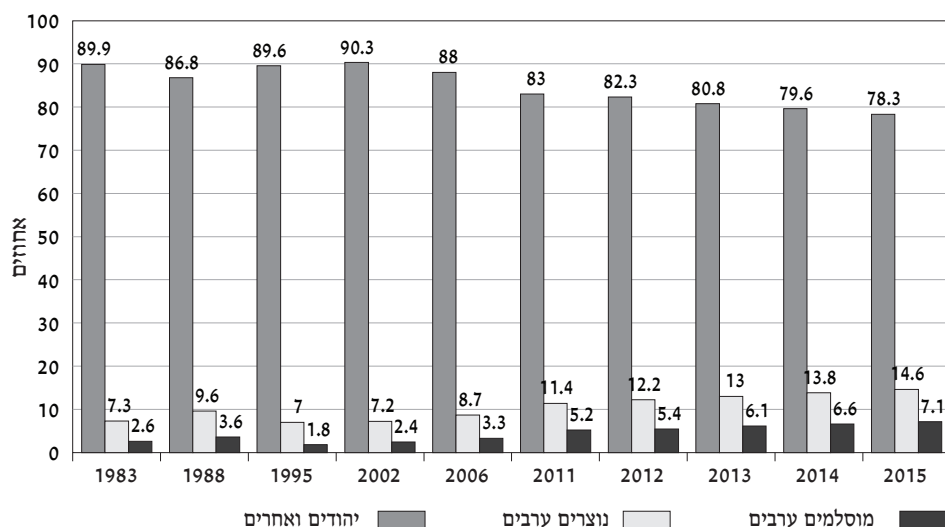
איור 12: שינויים בהרכב אוכלוסיית נצרת עילית לפי חלוקה אתנית, בשנים 1983–2015 באחוזים, מקור: עיבוד מפקדי אוכלוסין 1983–2008; למ"ס 2002–2015: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית

עיבוד של נתוני אוכלוסיית הערבים (נוצרים ומוסלמים) בעיר בשלושת העשורים האחרונים מגלה כי בשנים 1983–2015 גדלה האוכלוסייה המוסלמית בעיר פי שלושה (מ-2.3% בשנת 1983 ל-7.1% בשנת 2015) והאוכלוסיה הנוצרית (הערבית) פי שניים (מ-7.3% בשנת 1983 ל-14.6% בשנת 2015).³⁴ ממצאים אלו אינם שלמים בלא התייחסות למגמה ההפוכה שהתרחשה בקרב אוכלוסיית היהודים בעיר, שפרט לגידול זמני שחל בקרבה במהלך שנות התשעים בעקבות קליטת העולים מברית המועצות לשעבר, קטנה בקביעות. בהיעדר יוזמה לאומית נחושה ונחרצת עתידה אוכלוסיית המוסלמים בעיר, ששיעור הפריור בקרבה גבוה מכל יתר הקבוצות הדתיות והמאופיינת במוטיבציה גבוהה להגר לנצרת עילית, לגדול בעשור הקרוב באופן לא-פרופורציונלי ביחס ליתר הקבוצות בעיר ולשנות את המרקם הרב-תרבותי השברירי ממילא (אפרת 2003; ג'בארין 2002; אתר עיריית נצרת עילית).

חינוך והשכלה

למורכבותה הדמוגרפית של נצרת עילית יש השלכות על מגוון תחומי החיים בעיר. ממורכבות זו נקבעת ההיררכיה בין הקבוצות השונות במרחב, נגזרים הביטויים המרחביים של כל קבוצה ובאים לידי ביטוי המאבקים והאינטרסים השונים שמקדמת כל אחת מהקבוצות. בהיעדר תשתיות חינוכיות המותאמות לתלמידים המוסלמים והנוצרים בנצרת עילית מוסעים התלמידים הערבים למוסדות החינוך בנצרת, שקיימות בה תשתיות חינוכיות מתאימות. בעקבות זאת נאבקים הורים

³⁴ נתוני אוכלוסיית ערביי העיר נצרת עילית (מוסלמים ונוצרים) מופיעים ברשומות ולוחות מפקדי האוכלוסין משנת 1983, 1995 ו-2008, בשנתוני הסטטיסטי לישראל המתפרסם מדי שנה ובעיקר: בפרופיל עיריית נצרת עילית המתפרסם מדי שנה במסגרת דוח הרשויות המקומיות בישראל על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

איור 13: התפלגות אוכלוסיית נצרת עילית לפי דת בשנים 1983–2015, מקור: עיבוד מפקדי אוכלוסין 1983–2008; למ"ס 2015–2002: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית

על הקמת מוסדות חינוך ערביים ועל יצירת תשתית חינוכית ערבית בנצרת עילית. הורים אלה ואחרים גם פעלו ופועלים בגיבוי תקשורתי ופוליטי להנגשת הספריות הציבוריות בעיר לתלמידים הערבים, כך שיינתן מענה לצורכיהם בשפתם (איזיקוביץ 30.03.2015). העירייה מצדה דוחה דרישות אלו ונלחמת בהן, מחשש לפגיעה בצביון היהודי של העיר, הפגוע ממילא (ג'בארין 2012; דוד 25.10.2012; חורי 17.01.2013; חורי וסקופ 25.07.2013; שכניק 05.08.2015; אתר האגודה לזכויות האזרח 2015).³⁵

בראשית ינואר 2013 הוגשה לעיריית נצרת עילית בקשה מטעם האגודה לזכויות האזרח להקמת בית ספר ממלכתי ערבי בטענה שמדובר בבקשה ברוח דמוקרטית, חינוכית ואנושית, שמענה לה יקל על התלמידים הערבים ויאפשר להם בדומה לתלמידים היהודים בעיר ללמוד בסמוך למקום מגוריהם. כבר למחרת התפרסמה תגובה נחרצת של ראש העיר גפסו. בהבהירו כי מוסדות החינוך הערביים בנצרת מרוחקים מרחק דקות ספורות של נסיעה מבית התלמידים הערביים בנצרת עילית הוא טען שבהצעת האגודה לזכויות האזרח אין אלא "התגרות והעמדת פנים" במסווה של דרישה להשוואת זכויות, שמאחוריה הצהרת פוליטית פרובוקטיבית. בהמשך החרף את הטון: "נצרת עילית נוסדה על מנת לייחד את הגליל. לייחד את הגליל! זה ייעודה בימים ההם, וזה ייעודה גם בזמן הזה [...] תושבי

35 המאבק למען חינוך נפרד/מעורב בנצרת זכה בחמש השנים האחרונות לסיקור תקשורתי נרחב, אך בין היתר גם להתפלגויות משפטיות ופוליטיות ערה, בעיקר מצד האגודה לזכויות האזרח ולעמותות לזכויות אדם פרו-ערביות ופלסטיניות; ישיבת ועדת חינוך, תרבות וספורט (23.07.2013), הקמת בית ספר ערבי בנצרת עילית, פרוטוקול מספר 63, יו"ר הישיבה: עמרם מצנע.

העיר ואני בראשם עומדים ברוב עצום מאחורי העיקרון שנצרת עילית חייבת לשמור על תפקידה זה. נצרת עילית היא עיר יהודית כשם שנצרת היא עיר ערבית".³⁶

בכתבו שורות אלו התעלם ראש העיר מכך שבנצרת עילית יותר מרבע מאוכלוסיית העיר היא של נוצרים, וש-7% מתושביה הם מוסלמים. מקרב אלו כ-2,000 תלמידים הם ערבים. בריאיון לעיתון היהודי-אמריקני *Forward* מיום 25.06.2013 אמר גפסו כי כל עוד הוא ראש העיר לא יקום בנצרת עילית בית ספר ערבי, גם אם 99% מתושבי העיר יהיו ערבים (דגוני 25.06.2013). בסוף מכתבו לאגודה לזכויות האזרח ספק הצהיר ספק נשבע ראש העיר כי "הקמת מוסדות חינוך ערביים בתחומי נצרת עילית, כמו גם הקמת בית עלמין מוסלמי או מסגד – משמעותה היחידה היא ויתור סופי על צביונה של העיר כעיר יהודית [...] דבר כזה לא יקרה בעודי מכהן בתפקיד ראש עיר".

לשם השוואה, יחסה המפויס של העירייה כלפי האוכלוסייה הנוצרית, אם בגלוי ואם בסמוי, בא לידי ביטוי בדצמבר אותה שנה בחיזוק פעילותו של הכומר הנוצרי גבריאל נאדף, שקרא לנוער הערבי-נוצרי לשרת בצה"ל ובשירות הלאומי. ברטוריקה שונה לחלוטין מזו שכוונה למוסלמי העיר הצהיר גפסו בפני הכומר במהלך פגישתם: "לחיות בדו-קיום זו לא סיסמה, אלא דרך חיים. כדי שזה יקרה צריך לשלב חובות וזכויות ולדאוג שהערבים הנוצרים [ההדגשה שלי נ"א] יתרמו בשירות לצה"ל ובשירות האזרחי" (סולומון 12.12.2013). בחלוף שנה איפשר ראש העיר דאז, אלכס גדלקין, ל-30 תלמידים מבית הספר התיכון אורט שרת בעיר להשתתף בטקס קבלת פנים לכבוד האפיפיור שביקר בישראל, כנציגי נצרת עילית (סולומון 22.05.2014).

במילים אחרות, ההתנגדות של פרנסי נצרת עילית היא למסגדים ולבתי עלמין מוסלמיים ולא לכנסיות ולבתי קברות נוצריים שכבר קיימים בעיר, שנזקקים להם יותר מרבע מתושבי העיר ובהם חלק ממצביעיו הרוסים. יצוין גם שראש העיר הצניע במהלך הרטוריקה הלוחמנית שנקט מול הגופים המשפטיים, כי מתוך 39 מעונות היום והגנים לגילאי 0-5 הפועלים בעיר, ארבעה גנים מיועדים לאוכלוסייה הערבית (גן כרמים, גנון כרמים, גן ניצן, גן עלייה) ושבעים נוספים לומדים יהודים וערבים במשותף, כגון גן לילך. יצוין שמנהלת מחוז צפון במשרד החינוך, אורנה שמחון, ביקשה בשנת 2013 לכלול גן זה בתכנית לימוד המשלבת לימודי הברית החדשה והקוראן לכלל התלמידים הלומדים בגן. בתגובה קם קול מחאה מצד ההורים והעירייה בטענה שמהלך זה סיכן את צביונו היהודי של גן הילדים. בתגובה למחאתם בוטלה היוזמה (דוד 25.10.2012).

ביוני 2013 הגיע לידי שמחון מכתב מטעם האגודה לזכויות האזרח, ובו היא התבקשה לכפות על עיריית נצרת עילית להקים מוסד חינוך ערבי בעיר, אחרי שבקשת האגודה לזכויות האזרח בנושא זה נדחתה באופן נחרץ על ידי העירייה. שמחון השיבה, כי הרשות המקומית נצרת עילית מסיעה

³⁶ לשכת ראש העיר נצרת עילית (08.01.2013). מכתבן מיום ה-7 בינואר. לידי האגודה לזכויות האזרח (מאת: שמעון גפסו, ראש העיר) – מכתב תגובה.

תלמידים המבקשים ללמוד בבתי ספר ערביים לבתי ספר בנצרת.³⁷ תשובה זו לא סיפקה את ההורים, ובחודש יולי 2013 נדון הנושא בוועדת החינוך של הכנסת בראשות ח"כ עמרם מצנע. מצנע תמך בדרישת ההורים וגינה את עמדתו של גפסו. שר החינוך דאז, שי פירון, קבע כי בנצרת עילית יוקם בית ספר ערבי והנחה את הדרגים הגבוהים לקדם את הוראתו.³⁸ עם פרסום ההודעה של שר החינוך בתקשורת שלח מנהל המחלקה לזכויות המיעוט הערבי באגודה לזכויות האזרח, עו"ד עאנוני בנא, מכתב למשרד החינוך בבקשה לקבל הבהרות מפורשות ועמדה רשמית מאת השר ומשרדו בעניין בית הספר כדי להחליט אם להמשיך במאבק המשפטי או לא.

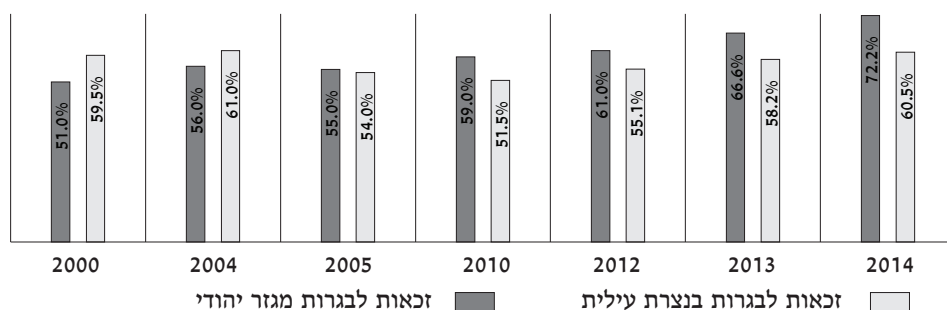
במקביל למאבק להקמת בית ספר ערבי בנצרת עילית קידמו חברי מועצת העיר הערבים יוזמה להקמת ספרייה ערבית בעיר, אך ראש העיר גפסו התנגד לכך (סולומון 13.03.2013). בתגובה עתרו שני תושבים ערבים מנצרת עילית לבית המשפט המחוזי באמצעות האגודה לזכויות האזרח בדרישה לאפשר לתושבים הערבים בעיר זו ליהנות משירותי שלוש הספריות העירוניות בשפת האם שלהם, כלומר לצייד את הספרייה בספרים בערבית, לצד הספרים ברוסית, באנגלית ובצרפתית שהיא מציעה לתושבים (איזיקוביץ 30.03.2015). על אף התנגדותו של ראש העיר הועמד לבסוף לרשות הספריות תקציב והדרישה יושמה בחלק מספריות העיר. סערה חינוכית נוספת התרחשה ערב פתיחת שנת הלימודים תשע"ו, באוגוסט 2015 כשלהורי גן צלף בעיר נודע כי בכוונת העירייה להעביר את מיקומו של גן הילדים היהודי כדי למקם במקומו גן ילדים ערבי – גן ניצן. בתגובה קמה קבוצת מחאה מצד חלק מהורי הילדים בגן שכינו את המהלך "טרנספר" (שכניק 05.08.2015).

שיעור הזכאים לתעודת בגרות³⁹ מקרב בוגרי י"ב בנצרת עילית בשנת 2014 היה 60.5%, בעוד שיעור הזכאים לתעודת בגרות בקרב בוגרי י"ב בכלל האוכלוסייה היה באותה שנה 53.4%. אולם בהשוואה בין תלמידים יהודים לערבים, מתברר, כי במגזר היהודי בלבד (בלא החינוך החרדי), שיעור הזכאים לתעודת בגרות מקרב בוגרי י"ב בנצרת עילית באותה שנה הגיע ל-72%. ואמנם, כאשר נבחנת הזכאות לבגרות בעיר לאורך השנים ניתן לראות כי לצד הגידול במשקלה של האוכלוסייה הערבית, חלה ירידה בשיעור הזכאות לבגרות בקרב בוגרי י"ב. כך לדוגמה בשנת 2004 שיעור הזכאים לבגרות בעיר הגיע ל-61%, ומאז ירד, ככל שגדל משקלה של אוכלוסיית הערבים בעיר, עד שהגיע לנקודת שפל בשנת 2010 (51.5%) וממנה החל לעלות בעקביות (איור 14) (למ"ס 2000-2014: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית (עיבוד נתונים)).

37 לשכת מנהלת מחוז צפון במשרד החינוך (09.06.2013). הקמת בית ספר ערבי בנצרת עילית, ליד האגודה לזכויות האזרח (מאת אורנה שמחון, מנהלת המחוז). – מכתב תגובה

38 ישיבת ועדת חינוך, תרבות וספורט (23.07.2013). הקמת בית ספר ערבי בנצרת עילית. פרוטוקול מספר 63. יו"ר הישיבה: עמרם מצנע.

39 שיעור הזכאות לבגרות מחושב לפי יישוב. כלומר: לפי בוגרי י"ב הגרים ברשות מסוימת, ולא לפי מוסד חינוכי. לכן, בנתונים על נצרת עילית ניתן לקבל תמונת מצב משותפת הן על זכאות התלמידים הערבים והן על זכאות היהודים לבגרות.

איור 14: תמורות במדיה החינוכיים של נצרת עילית, 2000–2014, מקור: למ"ס 2008: מפקד אוכלוסין – נצרת עילית; למ"ס 2014–2000: הרשויות המקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית (עיבוד נתונים)

בשנים 2000–2014 הסתמנה בבירור ברוב הערים היהודיות מגמת גידול בשיעור הזכאים לבגרות מקרב בוגרי י"ב (מ-51% בשנת 2000 ל-72% בשנת 2014), בנצרת עילית, שבראשית העשור הקודם הובילה ביחס לערים היהודיות בשיעור הזכאות לתעודת בגרות, חלה מגמה הפוכה. בעשור הראשון (2000–2010) חלה ירידה ניכרת בשיעור הזכאים, ולאחריה ניכרה עלייה הדרגתית. למרות זאת, נצרת עילית נמצאת בפיקור ביחס לערים היהודיות, וניכר כי בהיעדר תכניות מגובשות המתחשבת בכלל הלומדים בעיר, נצרת עילית תתקשה להשלים את הפער שנוצר בינה לערים היהודיות.⁴⁰ אינטגרציה בחינוך, שבמסגרתה ילמדו 2,000 התלמידים הערבים במערכת החינוך היהודית בעיר, עשויה להוביל בטווח הארוך לא רק להעלאת הזכאות לבגרות והישגי הבגרות בנצרת עילית, אלא גם לחיזוק תחושת השייכות הישראלית והמקומית של אותם בני נוער ערבים.

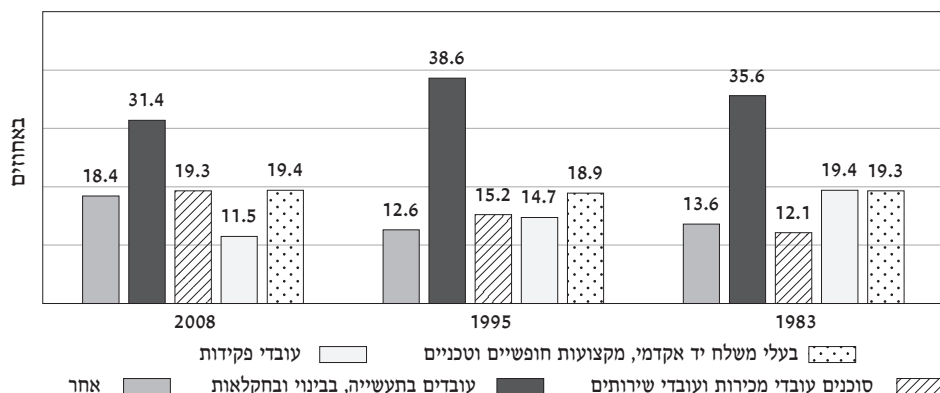
מדדים כלכליים ותעסוקה

כחלק ממאמציה של ישראל בשנות החמישים למצב את נצרת עילית כעיר יהודית בעלת עורף תעסוקתי איתן הועברו לעיר החדשה מפעלים רבים ומשרדי ממשלה. התקווה היתה שהדבר ימשוך משפחות ממעמד סוציו-אקונומי בינוני-גבוה. בפועל, כבר בשנת 1974 רק 66.3% מכוח העבודה בעיר הועסק בתחומה, כ-5% עבדו בנצרת והיתר – מחוץ לאגד הערים שהתפתח סביב נצרת. באותה שנה, מקרב כוח העבודה בנצרת, כ-11% הועסקו בנצרת עילית ו-42% בלבד הועסקו בנצרת גופא (סופר 1975, 1977; סעיד 2001). מסקר שפרסמה נצרת עילית בשנת 1972 עלה, שהאינטגרציה הכלכלית לא הוגבלה לתחום התעסוקתי. בתחום המסחר נמצא, כי 15% מקניות ההלבשה וההנעלה של תושבי נצרת עילית התבצעו בנצרת וכ-14% משירותי המלאכה נרכשו על ידי תושבי נצרת עילית בנצרת. חמש שנים קודם לכן, בשנת 1967, רק 6% מקניות ההלבשה וההנעלה של תושבי נצרת עילית התבצעו בנצרת, ו-4% בלבד משירותי המלאכה. ככל שחלפו השנים, תלותן הכלכלית

40 עיריית נצרת עילית (ינואר 2014). תכנית מתאר חדשה.

של הערים זו בזו העמיקה וענתה על החסרים שהיו קיימים בכל אחת מהן: מחסור במקומות עבודה, מגוון בתחום המסחר, מחירים נמוכים, מרכזי מסחר מודרניים, תפקודיים ייעודיים (רופאים פרטיים, מהנדסים, מוסכים) הכרחיים ועוד (אפרת 2003; ג'בארין 2002; סופר 1977).

לפי נתוני מפקד 1983, כוח העבודה העירוני בנצרת עילית באותה שנה מנה 8,610 עובדים ובהם 6.5% (560) היו ערבים. מבין האחרונים, 24.7% היו בעלי מקצועות אקדמיים וחופשיים, 24.2% הועסקו בענפי פקידות ומכירות ו-27.4% הועסקו בתעשייה, בינוי וחקלאות. לשם השוואה, בקרב היהודים באותה שנה, 26.6% היו בעלי מקצועות אקדמיים וחופשיים ו-34.9% הועסקו בתעשייה, בינוי וחקלאות. נתונים אלו מלמדים כי כבר בראשית שנות שמונים קנתה לעצמה אוכלוסיית הערבים בעיר, שהיתה נוצרית ברובה, יתרון במשלח היד האקדמי-חופשי בהשוואה לאוכלוסייה היהודית בעיר ומיתגה עצמה כאוכלוסייה משפרת דיור ממעמד בינוני שהיגרה לנצרת היהודית מנצרת הערבית ומהכפרים הסמוכים במטרה לשפר את רמת החיים והדיור (למ"ס 1983: מפקד האוכלוסין 1983 – מבחר נתונים; למ"ס 1995: מפקד אוכלוסין 1995 – עיבוד לוח 2.8 ב).

איור 15: משלח יד בקרב כוח העבודה בנצרת עילית, 1983–2008, מקור: למ"ס 1995: מפקד אוכלוסין – לוח 2.8 ב: מועסקים בכוח עבודה אזרחי שנתי, לפי ענף כלכלי, משלח יד, אמצעי הגעה לעבודה ודת, ביישובים המונים 2,000 תושבים ויותר, השוואה בין מפקד 1983 למפקד 1995; למ"ס 2008: מפקד אוכלוסין – נצרת עילית (פרופיל)

במפקד האוכלוסין שהתקיים ב-1995, כשש שנים לאחר קליטת אלפי העולים מברית המועצות לשעבר, נמצא כי כוח העבודה העירוני בעיר כמעט הוכפל ומנה 15,255 עובדים. מקרב אותם עובדים 6.7% היו עובדים ערבים (1,020). ברם, אף על פי שהוכפל מספר המועסקים הערבים בעיר מאז מפקד 1983, לא הורגש שינוי בשיעור כוח העבודה וזאת בשל מסת העולים שקלטתה העיר מברית המועצות לשעבר. גם במפקד זה נמצא כי בקרב האוכלוסייה הערבית בעיר ענפי התעסוקה הנפוצים נותרו: משלח יד אקדמי וחופשי (26.6%) ותעשייה, בינוי וחקלאות (40.4%). תמונה דומה נמצאה גם בקרב כוח העבודה היהודי שבו עסקו במשלחי היד הנזכרים 56.3%. בסך הכול, בסקטור

התעשייה העירונית הועסקו בשנת 1995 41% מכוח העבודה היהודי ו-26% מכוח העבודה הערבי. נתונים אלה היו שריד למדיניות העתקת המפעלים לנצרת עילית ככלי למשיכת אוכלוסייה יהודית לעיר – מדיניות שנקטו ממשלות ישראל בשנות השישים (למ"ס 1995: מפקד אוכלוסין 1995 – עיבוד לוח 2.8 ב).

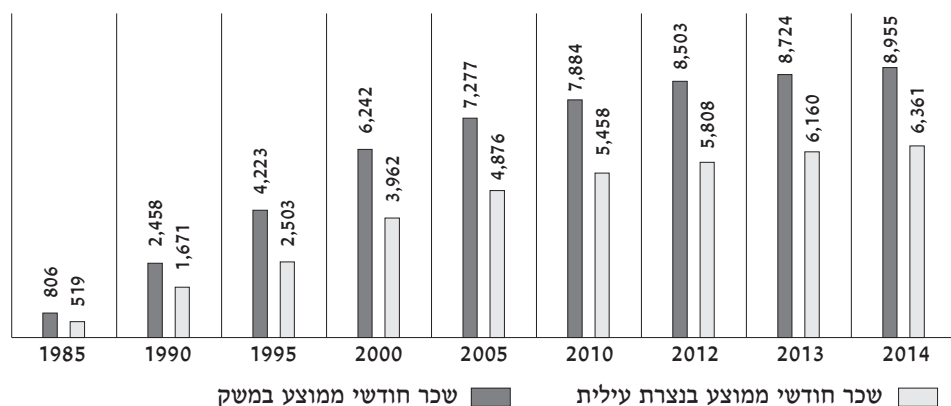
פתיחת השוק הישראלי לתחרות וייבוא מוצרים מחו"ל הביאו למן המחצית השנייה של שנות התשעים לצמצום סקטור התעשייה בעיר, עד סגירתו. כך למשל בשנת 2008, 31.4% מכלל כוח העבודה העירוני הועסק בתעשייה, חקלאות ובינוי, בעוד שבמפקד האוכלוסין הקודם (1995) כ-40% מכלל כוח העבודה העירוני הועסק במשלח יד זה (איור 15). משלח יד נוסף שקטן לאורך השנים הוא תחום הפקידות, ובפרט הפקידות הממשלתית. זו התכווצה מכ-20% בשנת 1983 ל-11.5% בחלוף חצי יובל, בשנת 2008. נראה אפוא שהייעוד התעסוקתי שהועידו לנצרת עילית קובעי המדיניות הכלכלית והלאומית בשנות השישים כבירת ענפי השירותים הממשלתיים והתעשייה לא עשה את שלו, ואת מקומם של ענפים אלו תפסו בעיקר נותני שירותים (מוכרנים, סוחרים וכיו"ב) ובעלי משלח יד בלתי מקצועיים. יש בכך, גם אם לא באופן מובהק, כדי ללמד על היחלשות הרמה הסוציו-אקונומית של נצרת עילית (למ"ס 2008: מפקד האוכלוסין – נצרת עילית (פרופיל); סופר 1977, 1981).

מתכנית המתאר העירונית לשנת 2014 עולה, כי כבר בעשור הראשון למאה הנוכחית פעלה נצרת עילית למינוף ענף התיירות בתחומה, תוך ניצול קרבתה לנצרת על אתריה הדתיים וההיסטוריים, וליער בלפור המושך בשנים האחרונות תיירות אקולוגית ותיירות נופש ופנאי. בפועל, טרם הוצעה על ידי העירייה או על ידי משרד התיירות תכנית שתיצור בסיס תיירותי בנצרת עילית (אתר עיריית נצרת עילית).⁴¹

בשנת 1995 התחילה הלמ"ס לאפיין את יישובי ישראל לפי הרמה החברתית-כלכלית של אוכלוסייתם. בשנה זו נמצאה העיר נצרת עילית באשכול 5 (דירוג 116) מתוך 10, כלומר ברמה סוציו-אקונומית ממוצעת-נמוכה. בדוח משנת 1999 שוב מוקמה נצרת עילית באשכול 5, אך בדירוג גבוה יותר (121). בשנים 2001–2003 נותרה באשכול 5, אך דירוגה השתנה תדיר ונע בין המקומות 120–126. בשנת 2006, לראשונה מאז החל להתפרסם מדד זה, מוקמה נצרת עילית באשכול 6 – רמה סוציו-אקונומית ממוצעת. אמנם היא דורגה בתחתית האשכול (126) ושדרוגה נבע יותר מהיחלשות יישובים אחרים מאשר משיפור שחל בה, אך מבחינה סמלית זה היה שינוי חיובי. עם פרסום הדוח האחרון של הלמ"ס מיולי 2013 (שהתייחס לשנת 2008) שבה העיר לאשכול 5 ודורגה במקום ה-113 (דירוג מתוקנן). בהתייחס לדירוג נצרת עילית בהתבסס על מדד הכנסה לנפש מתוקנת בלבד, נראה כי מצבה חמור אף יותר והיא מדורגת באשכול 4, ברמה נמוכה, במקום 102 (למ"ס 1995–2013: דירוג הרשויות לפי מדד חברתי-כלכלי).

41 עיריית נצרת עילית (ינואר 2014). תכנית מתאר חדשה.

ביטוי מובהק לרמתה החברתית-כלכלית הנמוכה מהממוצע של נצרת עילית לאורך השנים ניתן למצוא בנתוני השכר החודשי הממוצע שמפרסמים מדי שנה הלמ"ס והמוסד לביטוח לאומי. השוואת נתונים אלה לנתוני השכר החודשי הממוצע בכלל המשק הישראלי מלמדים שתושבי נצרת עילית השתכרו לכל אורך השנים פחות מהממוצע במשק.⁴² יתר על כן, לאורך השנים, ובייחוד בשנים 2005–2014, הלך והעמיק הפער בין הכנסת תושב נצרת עילית להכנסה הממוצעת במשק (המוסד לביטוח לאומי 2015: שכר ממוצע במשק לפי שנים) (איור 16). עם הגידול באוכלוסיית ערביי העיר, המאופיינים לרוב בשכר חודשי נמוך מהממוצע, הועמק הפער בין הכנסת תושבי נצרת עילית להכנסתם הממוצעת של יתר תושבי ישראל. אלא שמעיון בנתוני שכר העובדים בנצרת עילית משנת 2008 לפי קבוצה אתנית נראה כי דווקא בקרב ערביי נצרת עילית, 21.1% מהשכירים נמנו עם שלושת העשירונים העליונים, ואילו בקרב יהודי נצרת עילית רק 18.1% נמנו עם עשירונים אלה. לשם השוואה, עם שלושת העשירונים התחתונים נמנים 34.6% מערביי העיר השכירים ו-33.7% מיהודי העיר השכירים (למ"ס 2009: שנתון סטטיסטי לישראל: אחוז השכירים בכל עשירון – לוח 2). לנוכח זאת אפשר לשער, שהאוכלוסייה הערבית כשלעצמה אינה משפיעה באופן ישיר על רמתה הסוציו-אקונומית של העיר, אלא שגידולה היחסי מכלל תושבי העיר הוא שמביא לבריחת אוכלוסיות יהודיות חזקות ולמשיכת אוכלוסיית חלשות המנצלות את מחירי הדירות הזולים שנוצרו על רקע היצע הדירות הריקות הגבוה מהביקוש (אפרת 2003; ח'מאיסי 2008).

איור 16: מגמות בשכר החודשי הממוצע בנצרת עילית ובכלל המשק, 1985–2014, מקור: המוסד לביטוח לאומי 2015; למ"ס 1985–2015: שנתונים סטטיסטיים לישראל (עיבוד)

עיון בנתוני הלמ"ס הנוגעים להוצאות הרשויות המקומיות והכנסותיהן מארנונה, מתקציבים בלתי רגילים (תב"ר) ומתמיכות ממשלתיות מלמד, כי אף שעיריית נצרת עילית נמצאת בגירעונות

42 לפירוט שכרם הממוצע של תושבי ישראל לאורך השנים, ראו http://www.taxo.co.il/info/Table_BitAvgSal.asp

תקציביים זה יותר מעשור, לא ניכרת מנייתוח דוחותיה מגמה מובהקת של ירידה בהכנסותיה מארנונה ואף לא ירידה מובהקת או עלייה מובהקת בתמיכת הממשלה בה (למ"ס 2015: רשויות מקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית). כמו כן, חרף השינויים הדמוגרפיים בנצרת עילית נראה כי תקציבה העירוני אינו חריג בהשוואה לתקציבי ערים אחרות בגודלה בגליל כטבריה וכרמיאל (אך גירעונותיה עמוקים יותר) (לוח 7). פרט מעניין הוא, שאף שאוכלוסיית נצרת עילית קטנה בשנים 2010–2014, גביית הארנונה בה עלתה מ-97 מיליון שקל ל-103 מיליון שקל. זהו גידול נומינלי (אך לא ריאלי) שמקורו בהכנסות ארנונה מתושבי העיר, אך בעיקר בהכנסות ארנונה מאזור התעשייה ציפורית, שזכה לפריחה בשנים האחרונות ומשך אליו חברות הייטק ומפעלים איכותיים ורווחיים (פניציה, לדוגמה), מפעלי המזון של עלית, תעשיות ביטחוניות, תעשיות מזון מתקדמות ועוד (שם); אתר עיריית נצרת עילית).

לוח 7: הכנסות והוצאות עיריית נצרת עילית בשנים 2002–2014, בהשוואה לטבריה ולכרמיאל

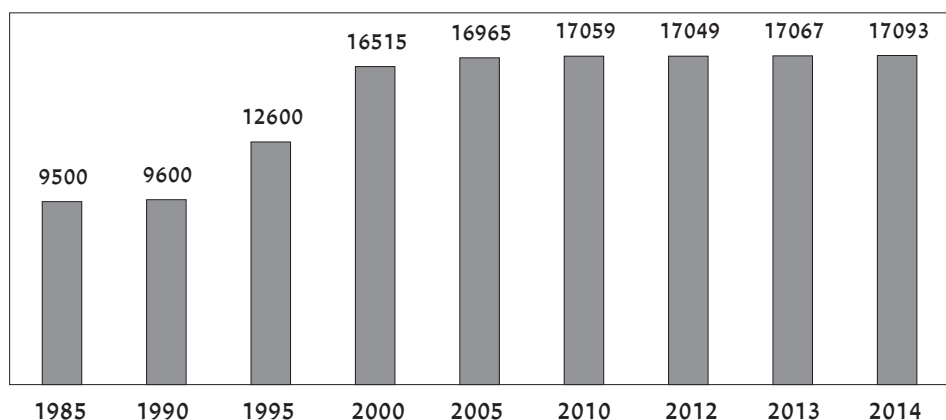
באלפי ₪	2002	2006	2010	2014	טבריה 2014	כרמיאל 2014
סה"כ הכנסות כולל	251,511	209,451	257,192	258,635	331,517	292,516
גביית ארנונה מזה:	65,142	86,703	97,695	103,850	112,861	135,074
השתתפות הממשלה	76,648	74,035	93,618	99,985	98,181	63,354
תב"ר ממשלה	47,271	28,404	17,417	24,955	67,302	46,912
סה"כ ממשלה	123,919	102,439	111,035	124,940	165,483	110,266
סה"כ הוצאות כולל	239,328	229,573	263,636	287,901	350,116	291,654
אחוז ארנונה מכלל הכנסות	25.9	41.4	38.0	40.2	34.0	46.2
אחוז תמיכה מכלל הכנסות	49.3	48.9	43.2	48.3	49.9	37.7
גרעון	12,183	-20,122	-6,444	-29,266	-18,599	862

למ"ס 2015–2002: רשויות מקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית (עיבוד נתונים)

דיוור ובינוי

תחום הדיוור והבינוי הוא אחד התחומים שבאה בהם לידי ביטוי באופן מובהק ההשפעה השלילית של השינויים הדמוגרפיים על העיר נצרת עילית (דגני ודגני 2007; פנסטר ויעקובי 2006). עיון במגמות מצאי הדירות בעיר (סך כל הדירות הקיימות בעיר) בשנים 1985–2014 מלמד, כי לפני שהגיעו לעיר עולי ברית המועצות לשעבר, בשנת 1985, נמצאו בעיר כ-9,500 דירות. בשנת 1990 דיווחה הלמ"ס על כ-9,600 דירות למגורים. בשנים 1990–1995 נוספו לעיר כ-3,000 דירות בשכונות חדשות וניכרה בה תנופת בנייה. זו אף הואצה בעשור הבא, ובו נוספו כ-4,000 דירות למגורים. בסך הכול, במהלך שנות הקליטה של העולים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה נוספו כ-8,000 דירות חדשות בנצרת עילית, כחצי מכלל הדירות בשנת 2000 (איור 17). עם היחלשות ההגירה של עולים לצד התגברות הגירת ערבים אליה, חלה האטה משמעותית בבניון, ובעשור 2000–2010 נוספו לעיר כ-1,000 דירות למגורים בלבד – בחלקן הרחבות של בנייה צמודת קרקע בשכונת הר יונה. מאז ועד שנת 2014 נותר מצאי הדירות בעיר כמעט ללא שינוי (נוספו כ-100 דירות). עדות לקיפאון

המתמשך בענף הבנייה, בפיתוח העיר, בגידול באוכלוסיית העיר ובעיקר עדות לתדמית השלילית שממנה סובלת העיר (דגני ודגני 2007; נאסר 2012). אינדיקטור נוסף להאטה בבנייה בנצרת עילית ניתן לראות בנתוני גמר בניית דירות ביישוב שמפרסמת הלמ"ס מדי שנה. בשנים 1995–2005 הסתיימה מדי שנה בנייתם של 135 בתי מגורים בממוצע (בניינים וצמודי קרקע). למן שנת 2010 ועד 2014 הושלמה בנייתם של 86 בתי מגורים בלבד, שהם כ-21 בתי מגורים שסוימה בנייתם מדי שנה בממוצע. בהיעדר ביקוש למגורים בנצרת עילית צנח בשנים האחרונות מספרם המוחלט של בתי המגורים שבנייתם הושלמה (למ"ס 1985–2015: רשויות מקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית).⁴³

איור 17: מגמות בסך כל מצאי הדירות בנצרת עילית, 1985–2014, מקור: למ"ס 1985–2015: רשויות מקומיות בישראל – פרופיל עיריית נצרת עילית

בדוח משנת 2007 שביצעה חברת גיאוקרטוגרפיה עבור משרד הבינוי והשיכון בנושא שוק הדיור בנצרת עילית נבדקה תדמית העיר ונבחנו דעות התושבים והקבלנים בנוגע לשוק הדיור בעיר. בין החסרונות הבולטים של נצרת עילית הזכירו התושבים את נוכחותן של אוכלוסיות חלשות (אתיופים וקשישים מברית המועצות לשעבר) ולא-רצויות (ערבים). הנשאלים (ותיקים לרוב) הביעו כעס על הזדקנות העיר ועל הפיכתה ליעד אטרקטיבי ונוח לקשישים בצפון וציינו כי קליטת העולים החדשים והגירת הערבים לעיר הביאו לירידה משמעותית ברמת החיים ובאיכות החיים בה. חשש הובע מפני היותה של נצרת עילית מוקפת יישובים ערביים ההולכים וגדלים (דגני ודגני 2007). נצרת עילית אינה נתפסת בעיני התושבים כמקום מגורים אטרקטיבי, אלא כמקום לאוכלוסיות חלשות שמוצאות בה דירות במחירים נמוכים והמחריפות בכך את המגמה של נטישת האוכלוסייה

⁴³ בדוחות הלמ"ס מהשנים 1985–1999 הנתונים על נצרת עילית אינם מופיעים באופן נפרד כפרופיל עירוני כפי שהם מופיעים בשנים 2002–2015, אלא מופיעים בדוחות יישובים המונים 2,000 תושבים ומעלה.

המבוססת בעיר. גם לעלייה במספר הקשישים בעיר השפעה ישירה על הביקוש הרב לדירות זולות ששטחן קטן יחסית (קמר 28.02.2015).

מנקודת ראותם של הקבלנים, שוק הדיור בנצרת עילית אינו בגדר אפיק השקעה אטרקטיבי, בין השאר, בשל הרכבה ההטרוגני המיוחד של אוכלוסיית העיר (ערבים, יהודים ותיקים, עולים). לצד זאת מזכירים כותבי הדוח כי גם היצע רב של דירות יד שנייה במחירים זולים במיוחד (תוצר של הגירה שלילית) פוגע בתנופת הבנייה בעיר, וכמותו מקשים על שיווק העיר כמקום מגורים אטרקטיבי גם אי-מתן מענקים לרוכשים פוטנציאליים מטעם המדינה ואחוזי האבטלה הגבוהים יחסית בעיר (אשכנזי 15.04.2013). רוב הקבלנים אמרו כי שוק הדיור בעיר יכול להתאושש רק במסגרת תכנית לאומית לפיתוח העיר והאזור, שתאפשר למתיישבים ליהנות בין היתר ממענקים ממשלתיים ומנקודות זיכוי ממס הכנסה. קבלנים הביעו סברה כי מנגנון ההפרדה הזיזם בין הקבוצות השונות בעיר אינו יעיל לאורך זמן והציעו ליצור מציאות חדשה המבוססת על חיים משותפים בין הקבוצות השונות. הוצע להעלות את רמת האטרקטיביות של שוק הדיור בעיר בקרב ערבים, עולים חדשים ועובדי צווארון כחול. למסקנות מעין אלו הגיעו גם מחברי דוחות בעלי אוריינטציה שמאלית שפרסמו במסגרת עמותת חדו"ש, עמותת סיכוי, מכון ון ליר, קרן אברהם, שתי"ל והמרכז הערבי לתכנון (ג'בארין 2002; דגני ודגני 2007; דיכטר 2005; יהודקין ושל 2012; רכס 2007).

תהליכי ההטרוגניזציה באוכלוסיית העיר באים לידי ביטוי גם במספר החדרים הממוצע בדירה בנצרת עילית. לפי מפקד 1995, 53.5% מתושבי העיר התגוררו בדירת 3-3.5 חדרים, 20% מתושבי העיר התגוררו בדירות קטנות של 2.5 חדרים וכל היתר (26.5%) התגוררו בדירות של 4 חדרים ויותר. לשם השוואה, במפקד האוכלוסין 2008 חלה עלייה בקרב התושבים שהתגוררו בדירות של 3-3.5 חדרים (57.3%) והן בקרב תושבים שהתגוררו בדירות של 4 חדרים ויותר (31.4%). מגורי רוב תושבי העיר (כ-90%) בדירות של 3 חדרים ויותר מלמדים כי החשש בקרב התושבים שהזדקנות האוכלוסייה תביא להצפת העיר בדירות קטנות וזולות אינו מוצדק כרגע. נהפוך הוא, במשך השנים חל גידול בדירות של 3-3.5 חדרים ושל 4 חדרים ויותר, בעוד משקלן של הדירות הקטנות בשוק הדירות העירוני ירד (למ"ס 1995/2008: מפקד האוכלוסין - פרופיל נצרת עילית). עם זאת יש לזכור, כי לעלייה במצאי הדירות של 4 חדרים ומעלה בנצרת עילית יש קשר למשפחות דתיות וחרדיות ולמשפחות ערביות (בעיקר מוסלמיות) - שלרובן ילדים רבים (דגני ודגני 2007).

עיון בפרסומי רשות המסים בהתייחס לרכישת נדל"ן מקבלן ומיד שנייה בנצרת עילית למן שנת 2000 ואילך ובאתר יד 2 בשנים 2014-2015 מלמד, כי תושב נצרת עילית רכש בממוצע דירת יד שנייה בת כ-30 שנה (רשות המסים⁴⁴, 2015: מידע נדל"ן). עוד מעלה העיון, כי לאורך השנים גדלו במקצת מספר החדרים בדירה ושטח הדירה במ"ר שרכשו תושבי נצרת עילית. אולם הנתון המעניין ביותר הוא מחיר דירה בנצרת עילית, שכל השנים היה נמוך משמעותית ממחיר הדירה הממוצעת

44 במסגרת אתר רשות המסים ניתן לבצע חיפוש מורחב המאפשר לעקוב אחר כלל רכישות הדירות שבוצעו לפי פילוחים שונים. ראו www.misim.gov.il/svinfonadlan2010

בישראל. בשנת 2014–2015, שווי דירת 3–4 חדרים בנצרת עילית היה נמוך בחצי משווייה של הדירה הממוצעת בישראל.⁴⁵ גם כיום מחירי הדירור בה הם מהזולים ביישובים היהודיים בישראל, ובפרט בגליל. הדבר הופך את נצרת עילית למוקד משיכה עבור משפרי דירור מהמגזר הערבי, קשישים, עולים חדשים שהגיעו לארץ בלא חסכוניות, משפחות מרמת הכנסה נמוכה וזוגות צעירים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך-בינוני (דגני ודגני 2007; ח'מאסי 2008; ציאון 2015.01.23; קמר 2015.02.28; אתר יד 2).

לוח 8: מדדי נדל"ן נבחרים בשוק הדירור בנצרת עילית, 2000–2014

2014	2010	2005	2000	
ש"ח 690,357	ש"ח 374,879	ש"ח 234,753	ש"ח 157,700	שווי עסקה
1979	1982	1980	1971	שנת בניית הבית
85.2	82.7	83	72.2	שטח הנכס במ"ר
3.6	3.44	3.29	3.15	מס' חדרים

מקור: רשות המסים, 2015: מידע נדל"ן – www.misim.gov.il/svinfonadlan2010

בחירת שוק הדירור לרכישה ולהשכרה בנצרת עילית בשנת 2015 באמצעות אתר האינטרנט יד 2 מעלה כי מצאי הדירות למכירה באופן פרטי ובאמצעות מתווך⁴⁶ בדצמבר 2015 היה 515 – כ-3% מסך כל הדירות למגורים בעיר. מצאי הדירות להשכרה באותה עת עמד על 148. דירות של 3–4 חדרים בעיר הוצעו במחיר 740,000 שקל בממוצע, וטווח המחירים של דירות אלו נע בין 340,000 שקל עד 1,460,000 שקל. ערך הנכסים למגורים הנמוך בנצרת עילית, אם כי הוא אינו תולדה של השנים האחרונות, עשוי להאיץ את הגידול באוכלוסיית הערבים בעיר (דגני ודגני 2007; ציאון 2015.01.23). בכרמיאל, שהוקמה כמה שנים אחר נצרת עילית (1964), באזור שבו אתגרים דמוגרפיים דומים ומתוך כוונות לאומיות דומות, רמת החיים גבוהה יותר, ומחירי הדירור ביישוב עמדו בשנת 2015 על 930,000 שקל בממוצע לדירות 3–4 חדרים. מדינת ישראל השקיעה בכרמיאל בפיתוח תעשיות וטכנולוגיות מתקדמות, בהקמת מכללה אקדמית ושלושה אוניברסיטאית שמשכו קהלים צעירים וחזקים לעיר, בהנגשת העיר לגלעין מטרופולין חיפה באמצעות תגבור קווי האוטובוסים, ובהנחת פסי ברזל לרכבת, שנועדה להתחיל לפעול משנת 2017, וכן בקליטת עלייה, בעיקר ממזרח אירופה (אתר יד 2 נדל"ן; אתר עיריית כרמיאל). אבל את העיקר לא הדגשנו מספיק, כרמיאל הוקמה במישור לעומת נצרת עילית הממוקמת בהר. עובדה זו היא דטרמיניסטית להבנת ההבדלים בין יישובי הר למישור, ונדגיש את צפת, מעלות, ירושלים ונצרת עילית כערים הרריות ובעייתיות. לעומתן תל אביב או נתניה כערי מישור פורחות.

45 באתר יד 2 מוצגים מחירי דירות העדכניים לחודשים האחרונים. לעיון במחירי הדירות בעיר. ראו www.yad2.co.il/Nadlan/sales.php. התוצאות שיתקבלו רלוונטיות לחודשים הסמוכים למועד החיפוש.

46 ייתכנו כפילויות ודירות שהופיעו באופן פרטי יופיעו גם דרך מתווך.

פרק ה' – פוליטיקה מוניציפלית

עם 600 מייסדי נצרת עילית הראשונים נמנה מרדכי אלון, איש משרד הביטחון, שמונה על ידי מנכ"ל משרד הביטחון דאז, שמעון פרס, לעמוד בראשות הוועדה לפיתוח אזור נצרת. בשנת 1963 הוכרה נצרת עילית כמועצה מקומית ובשנת 1974 קיבלה מעמד של עיר⁴⁷ (שבתאי 13.09.1957; שגב 20.01.1960). שנות כהונתו של אלון, 21 במספר, אופיינו בלהט התיישבותי, במשיכת מיזמים תעסוקתיים ובפיתוח התחבורה (כרמון, ליפשיץ ואחרים 1989; סופר 1977, 1998). בשנים אלו הגיעה אוכלוסיית היישוב לכ-20,000 תושבים. אלון ניסה למנוע חיכוכים בין עירו לעיר השכנה נצרת, ולכן קבע בין השאר כי הרחובות בעיר ייקראו בשמות פרחים, עצים ואתרי טבע בארץ ולא בשמות אישים ואירועים היסטוריים (אתר עיריית נצרת עילית).⁴⁸

ביולי 1973, שנה לפני ההכרזה על נצרת עילית כעיר, בחרה מועצת סניף מפא"י המקומית באלון כמועמד מטעמה לראשות המועצה, ובמנחם אריאב לתפקיד מזכיר מועצת הפועלים. בין אלון ואריאב היה הסכם רוטציה (דר 23.09.1976; מע' דבר 17.09.1976), אבל כשהגיע תורו של אריאב לשבת על כיסא ראש העיר, סירב אלון לפנות את מקומו. חודשים ספורים אחרי שמועצת סניף מפלגת העבודה (מפא"י לשעבר) בחרה באריאב כמועמד מטעמה לראשות העיר (דר 07.01.1977), פרש אלון ממפלגת העבודה והקים תנועה עצמאית (מע' דבר 23.08.1977). אולם, לפני הבחירות המוניציפליות בספטמבר 1977 חתמו אריאב וחמשת חבריו לסיעת העבודה על הסכם שותפות עם סיעת הליכוד ולמעשה הדיחו את אלון (דר 04.09.1977; מע' דבר 23.08.1977; אתר עיריית נצרת עילית).

31 שנה כיהן מנחם אריאב כראש עיריית נצרת עילית (עד 2008). בעשור הראשון לכהונתו ניכרה בעיר האטה בגידול האוכלוסין, אז גם התיישבו בה המשפחות הערביות הראשונות ובהדרגה הפכו למגזר שאין להתעלם ממנו. בעשור השני לכהונתו קלטה העיר אלפי עולים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, קליטה שהביאה להזנקת המשק העירוני, לתנופת בינוי, להתחדשות עירונית, ליצירת מקומות עבודה חדשים ולבלימת הגידול במשקל האוכלוסייה הערבית מכלל תושבי העיר. בעשור השלישי לכהונת אריאב כבר אי אפשר היה להתעלם מקשייה הדמוגרפיים, הכלכליים והחברתיים של נצרת עילית, והם הפכו מבעיה מוניציפלית לבעיה לאומית. העיר התאפיינה בהגירה שלילית, דימויה בעיני הציבור היהודי הלך וירד, יותר ערבים היגרו לתחומה, מערכות החינוך נחלשה, תנופת הבינוי והפיתוח בעיר נבלמה, האוכלוסייה הוותיקה הזדקנה, ואוכלוסיות חלשות שמצאו בה מחירי דיור זולים אפיינו אותה ועוד (בזק 18.08.2008; דגני ודגני 2007; קמר 28.02.2015; רופא-אופיר 18.08.2008).

47 לדף ההנצחה של מרדכי אלון באתר העירייה ראו
www.nazareth-illit.muni.il/City/Pages/history.aspx

48 עיריית נצרת עילית (ינואר 2014). תכנית מתאר חדשה.

באמצע העשור השלישי לכהונתו, בשנת 2004, ערב פינוי חבל עזה ועם הקמת מפלגת קדימה בהנהגת אריאל שרון, התפקד אריאב לקדימה, ובכך באו לקצן 48 שנות שלטון השמאל בנצרת עילית. שינוי זה, ששיקף את השינוי ברחוב הישראלי כולו, היה התשתית לבחירה בראש עיר מהצד הימני של המפה הפוליטית. לפני הבחירות המוניציפליות באוקטובר 2008 הודיע ראש העיר אריאב כי אין בכוונתו להתמודד שוב על ראשות העיר (בזק 18.08.2008). עם פרסום הודעתו החל מרוץ על ראשות העירייה בין ארבעה מתמודדים, כולם תושבי נצרת עילית. לבסוף נבחר ברוב של 52.7% שמעון גפסו, איש מרכז הליכוד ועוזר לשעבר של השר עוזי לנדאו, ולהוציא תקופת השעיה של שנה וחצי, שעליה יפורט בהמשך, הוא מכהן כראש העיר עד היום (אפריל 2016) (ניר 22.12.2001; מע' ידיעות העמק 28.10.2008).

כהונת גפסו הראשונה: מאבקו על צביונה היהודי של העיר

כשנכנס שמעון גפסו לתפקידו כראש העיר הוא תלה על קיר לשכתו תמונה של הרבי מלובביץ', ועל מדפי הספרים בלשכה הוצבו כל כתבי זאב ז'בוטינסקי. רחובות העיר קושטו בחנוכיות ובמגיני דוד. את השינויים הדמוגרפיים שהתחוללו בעיר בימי כהונתו של אריאב הציג גפסו כסכנה לקיומו של המפעל ההתיישבותי בגליל וחמור מכך – כסכנה לקיומו של הרוב היהודי בעיר (אשכנזי 15.04.2013; חורי 05.06.2011; טוקר 24.10.2013; משה-דוד 22.10.2012).

בנובמבר 2008, שבועות מספר לאחר כניסתו לתפקיד, הודיע גפסו כי בכוונתו לפעול לשינוי שם העיר: "זה שמישהו טעה לפני 52 שנים כשקרא לעיר בשם שכמעט זהה לשם של עיר אחרת, לא אומר שאנחנו חייבים להמשיך בטעות לנצח" (משה-דוד 27.11.2008). חלופות שהציעו תושבי העיר שלקחו חלק ביוזמה היו: עילית, צורית, לב הגליל, שער הגליל, בת-חיים ותל-גור (האחרון על שם בן גוריון. בין חברי מועצת העיר, שרובם נמנו עם מפלגות הימין-מרכז או זוהו עמן, ישבו לראשונה גם שני חברי המפלגה המשותפת לדו-קיום שזכתה ב-11.5% מכלל קולות הבוחרים, עואודה שוכרי וגטאס ראיד (אתר משרד הפנים).⁴⁹

גפסו נודע בארץ במאבקיו האגרסיביים לשמירה על הרוב היהודי בעיר, שלא לומר לייהוד העיר, שהיו לעתים פרובוקטיביים וגזעניים, ורכש לעצמו מתנגדים רבים בעירו ובארץ בכלל. בשנת 2010 הוא סירב לבקשת התושבים הנוצרים, שהיוו כ-20% מאוכלוסיית העיר, להציב בנקודות מסוימות עצי אשוח לכבוד חג המולד. עם זאת, בחודש דצמבר הוא ביקר בגני הילדים הנוצריים וחילק לילדים בובות סנטה קלאוס משוקולד (יהודקין ושל 2012; משה-דוד 22.10.2012).

האתגר הפוליטי-אידאולוגי הראשון שמולו ניצב גפסו בעת הלחימה בעזה במבצע "עופרת יצוקה", אז ארגנה מפלגת חד"ש הפגנה רבת-משתתפים (3,500 איש) בנצרת עילית. המפגינים, רובם ערבים

49 תוצאות מלאות ומפורטות של בחירות 2008 לרשויות המקומיות, ובפרט לעיריית נצרת עילית ניתן למצוא באתר משרד הפנים: <http://www.moin.gov.il/Subjects/Bchiro/Pages/default.aspx>

תושבי העיר ויישובים סמוכים, הניפו דגלי פלסטין והשמיעו קריאות בגנות ישראל. בשלב מסוים הפכה ההפגנה לקטטה המונית, וגפסו בכלי התקשורת השונים, כי "כל מי שמזדהה עם האויב, בין אם הוא יהודי או ערבי, מקומו מעבר לקוי הגבול יחד עם האויב. נקודה [...] מרקם היחסים העדין בין היהודים והערבים בעיר ייפגע כתוצאה מההפגנה. לצערי, אנחנו נראה השלכות חמורות מאוד למה שהתרחש היום" (משה-דוד 10.01.2009) דפוס התגובה של העירייה במצבים מעין אלה ודומים להם הוגבל בעיקר להצהרות לתקשורת, שהקצינו עם השנים ויועדו לאוזני תושבי העיר המתוסכלים שחששו מאובדן צביונה היהודי של העיר (בארי-סוליציאנו וגופר 2009; משה-דוד 10.11.2009; רופא-אופיר 08.01.2009).

מן השנה הראשונה לכהונתו התחיל גפסו להזמין פוליטיקאים אל העיר, השתתף כאורח בוועדות שונות בכנסת בענייני הגליל ונטל חלק כמעט בכל כנס ויוזמה לייחוד הגליל והערבים המעורבות. באוגוסט 2009, בכנס של ארגון "השומר החדש" שנועד למנוע השתלטות של ערבים על אדמות בארץ, אמר גפסו: "אם המדינה לא תדאג להביא הנה יהודים במסות, נאבד את הגליל" (רופא-אופיר 20.08.2009). כעבור חודש פורסם בעיתונות המקומית כי המועמד לראשות העיר שהפסיד לגפסו בבחירות 2008, רונן פלוט, מכר את ביתו לערבי. בהודעה זו, שהופצה בכלי התקשורת השונים בארץ, ביקשה העירייה באמצעות המקומונים והבמה התקשורתית שניתנה לה להמחיש עד כמה רחבה תופעת רכישת בתים על ידי ערבים בנצרת עילית, ואולי אף להוקיע את מי שמוכרים בית לערבים (מנדל 30.09.2009).

בדרך התנהלותו החריף גפסו את הניכור ואת העוינות בין הקבוצות הדתיות השונות בעיר ומיתג את העיר כעיר "בעייתית" הנאבקת על זהותה, מיתוג שהגביר את נטישת האוכלוסייה היהודית והחליש את ההגירה אליה. במהלך 2009 הצליח גפסו לקדם יוזמה לשיכון חרדים בשכונת הר יונה ג' שהחלה להיבנות באותה עת, בניסיון לבלום את מגמת הגידול של האוכלוסייה הערבית בעיר. יוזמה שנויה במחלוקת זו פילגה את מועצת העיר, ואף שאושרה בלחץ ראש העיר, גררה ביקורת פנימית וציבורית נרחבת וחשש מפני התחרדות העיר, שהוצעה כחלופה היחידה להתמודדות עם בעייתיה הדמוגרפיות הרבות (הזדקנות, שיעורי פריון נמוכים, הגירה שלילית, נטישת יהודים, הגירת ערבים אל העיר ועוד) של נצרת עילית (מנדל 28.06.2009, 12.11.2009). חבר מועצת העיר הערבי ד"ר ראיד גאנטס אמר בריאיון לעיתון: "הערבים שמגיעים לכאן לא באים לעשות מהפכה דמוגרפית, אלא כל אחד מסיבותיו האישיות שלו" (משה-דוד 10.11.2009).

במסגרת רעיונותיו לייחוד העיר הציע גפסו להגביר את הזהות היהודית בעיר באמצעות הקמת מרכז חקר והסמכה ללימודי יהדות, הושבת גרעינים תורניים ברחבי העיר והפיכת בית הכנסת הגדול בעיר למרכז רוחני אזורי לגליל התחתון. הצעות אלו עוררו התנגדות רחבה בקרב רוב הציבור וחברי המועצה: עולי מדינות חבר העמים, האוכלוסייה החילונית הוותיקה וכמובן ערביי העיר.

בשנה השנייה לכהונתו חיזק גפסו את קשריו עם גורמים בימין הרדיקלי ובקרב המפלגות הדתיות והחרדיות בניסיון למתג מחדש את נצרת עילית כעיר אטרקטיבית ליהודים הנאבקות על זהותה והנכונה להקריב לשם כך את כלל משאביה ותקציביה. בין השאר הוא קידם הקמת מכינה קדם-צבאית לדתיים בשם "מכינת תבור" (פיוטרקובסקי 03.01.2010). חודשים ספורים לאחר מכן הוא שיבח בוועידת חב"ד העולמית את תנועת חב"ד על פעילותה בעיר: "צבינה היהודי של עירנו נמצא במצב נורא. נקודות האור המגרשות את החושך הן משפחות חב"ד הצעירות המגיעות אל העיר", אמר (אתר חב"ד אינפו 10.06.2010). לשר אורי אריאל ממפלגת הבית היהודי העניק גפסו אות אזרח כבוד על פועלו ל"חיזוק הבסיס היהודי של העיר" (פיוטרקובסקי 04.11.2010).

למרות פעולותיו ואמירותיו של גפסו, מאזן ההגירה בנצרת עילית נותר שלילי. הבנייה בעיר הואטה, חלקה היחסי של האוכלוסייה הערבית בעיר המשיך לגדול ותדמיתה של העיר לא השתפרה. בשלהי שנת 2010 נפגש גפסו עם שר השיכון דאז אריאל אטיאס (ש"ס) ועם יו"ר ועדת הכספים דאז, הרב משה גפני (יהדות התורה), במטרה לקדם תכנית לדיור מוזל לחרדים בשכונת הר יונה ג' וד' (אשכנזי 30.03.2012). חרף התנגדויות רבות, התכנית אושרה. באפריל 2015 נכנסו עשרות המשפחות החרדיות הראשונות לשכונת הר יונה ג', הצפויה לאכלס כ-10,000 תושבים (אשכנזי 13.04.2015).

עם המשך הגידול בחלקה היחסי של האוכלוסייה הערבית בעיר הלכה והקצינה הרטוריקה של ראש העיר ושל חברי המועצה. ב-12.06.2011 פנו חברי המועצה הערבים ליועץ המשפטי לממשלה דאז, יהודה ויינשטיין, בדרישה לפתוח בחקירה פלילית נגד גפסו בגין הסתה לגזענות בעקבות ריאיון לעיתון הערבי-ישראלי 'כל אלערב', שבו אמר שהוא מעוניין שנצרת עילית תהיה יהודית ואף התחייב בפני המראיין כי עד לשנת 2020 יגיע שיעור היהודים בעיר ל-95%. בין השאר הוא אמר בריאיון: "אם הייתי באירועי אוקטובר היו הרבה יותר הרוגים, אבל הייתי במקום אחר" (חשמונאי 05.06.2011; אתר עדאלה 13.06.2011).

הרב הראשי של נצרת עילית, הרב ישעיהו הרצל, סיפר בריאיון לעיתון חב"ד, כי כשהוא הגיע לעיר בשנת 1971, כל תושביה היו יהודים ואיש לא האמין שיחיו בה ערבים. הוא שיבח את ראש העיר גפסו על חיזוק קהילת חב"ד, הקמת קריה חרדית, הקמת ישיבת הסדר ושיבה תיכונית בעיר ועוד.⁵⁰ קו תקיף ומטריד במיוחד נגד אוכלוסיית הערבים בעיר נקט אלכס גדלקין, יו"ר סיעת ישראל ביתנו במועצת העיר, וברוח תנועתו הציע להקים עמותה שתעודד את הגירת התושבים הערבים אל מחוץ לעיר ותציע 10,000 דולר לכל משפחה שתמכור את ביתה ליהודים ותעזוב את העיר. בתגובה פנה ח"כ אילן גלאון (מרצ) ליועץ המשפטי לממשלה בדרישה לפתוח בחקירה פלילית נגד גדלקין בחשד להסתה ולהתבטאות גזענית (דוד 13.06.2012).

בשנת 2012 טלטלה את המערכת המוניציפלית בנצרת עילית פרשה שהמחישה שוב עד כמה שברירת סוגיית יחסי יהודים-ערבים בעיר. ראשיתה עוד בתקופת כהונתו של ראש העיר אריאב,

שהתיר להקים קאנטרי קלאב עירוני על אדמה שנויה במחלוקת שהשתייכה לכנסייה היוונית-אורתודוקסית ונמכרה ליזמים. עם פרישתו ב-2008 עתרה הכנסייה לבית המשפט ותבעה שיוור על פירוק המועדון ועל השבת הקרקע לידי מי שקנו ממנה את הקרקע, ותבעה 4.1 מיליון שקל על השימוש בנכסיה. לאחר משא ומתן ארוך כפה בית המשפט המחוזי פשרה בין עיריית נצרת עילית והכנסייה, ולפיה הקאנטרי קלאב יישאר במקומו, ובתמורה יינתן היתר בנייה לשכונה ובה 200 קוט'גים לאוכלוסייה הערבית – שכונת ארמון ההגמון (קאסר אל מוטראן) – שתיבנה ברובה על שטחי נצרת הערבית ובחלקה על שטחי נצרת עילית (סולומון 12.08.2015). בתחילה דרשה הכנסייה היתר לבניית 500 יחידות דיור בבניינים של ארבע קומות, אך זו רוככה במהלך המשא ומתן שנוהל מול העירייה. גפסו ניסה לקבל את אישור הוועדה לתכנון ובנייה של העירייה לקידום הפרשה שנכפתה, אך מלבדו ומלבד שני חברי המועצה הערבים התנגדו כל חברי מועצת העיר לתכנית. גפסו הוצג בעקבות הפרשה כמי שהפקיר את העיר ו"מכר" אותה לערבים. הבחירות המוניציפליות עמדו בפתח, ויריבו הפוליטיים מינופו את הפרשה והבטיחו שעם היבחרם תבוטל היוזמה להקמת השכונה הערבית.⁵¹ עם השעיית גפסו מתפקידו (כמתואר בהמשך) ניסו ממלאי מקומו לפעול מול בית המשפט כדי לבטל את ההחלטה בטענה שהקרקע שעליה הוקם הקאנטרי קלאב מיועדת לפנאי, נופש ותעשייה ולא למגורים וכי הקמת השכונה עומדת בניגוד לאינטרסים התכנוניים של העיר. בדצמבר 2015 דחה בית המשפט ערעור נוסף מטעם העירייה בעניין הקמת השכונה ואף חייבה לשאת בהוצאת המשפט.⁵²

השעייתו של גפסו וכהונתו השנייה: בין ייחוד לאיבוד נצרת עילית

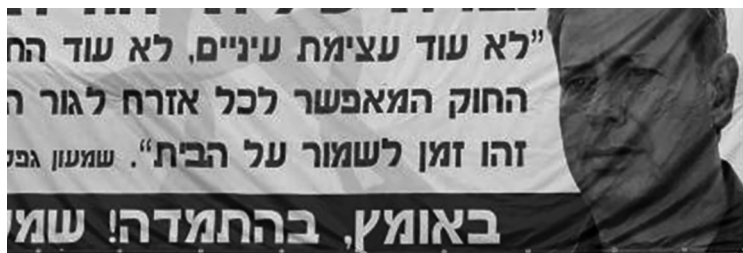
ב-17 ביוני 2013 הוגש נגד גפסו כתב אישום בחשד של לקיחת שוחד (יועז 18.06.2013), אך בעקבות החלטת רוב חברי מועצת העיר הוא המשיך בתפקידו. בג"ץ, בעקבות עתירות, הורה להפסיק את כהונתו כראש העירייה, אך התיר לו להתמודד בבחירות לראשות העירייה. גפסו הושעה אפוא, ולכהונת ראש העיר נכנס אלכס גדלקין. ערב הבחירות פוזרו בעיר הצהרות רבות בנוסח "נצרת עילית יהודית לנצח"; "ממשלת ישראל, הצילי אותנו!", נצרת עילית – לא לערבים!". גפסו עצמו הצהיר כי "כל בקשה לסממן זר בעיר נענית בלאו מוחלט" (לוי 01.10.2013) וכי "כל ערבי שיבוא לנצרת עילית מוזמן בשמחה [...] אבל כל אחד שמגיע צריך לדעת שהיא עיר יהודית ודמוקרטית, קודם יהודית ורק אחר כך דמוקרטית" (אשכנזי 06.08.2013). אולם, להרכב מועצת העיר החדשה נבחרו שלושה חברים ערבים – גאטס ראיד, עואודה שוכרי ועודה חביב – בכ-20% מקולות הבוחרים בעיר (סולומון 23.10.2013). ב-22.10.2013 התקיימו הבחירות, וגפסו נבחר בהן ברוב

51 הרטמן זאב – מועמד לראשות עיריית נצרת עילית, 2012

<https://sites.google.com/site/zeevhartman2011>

52 עיריית נצרת עילית (25.11.2015). המאבק על "ארמון ההגמון" עקרוני מספיק כדי שנמשיך בכל הכוח ואמצעים החוקיים העומדים לרשותנו (דוברות). ראה: <http://www.nazareth-illit.muni.il/newsletter/Lists/List/DispForm.aspx?ID=646>

של 52.4% מקולות הבוחרים. עם זאת, השעייתו נמשכה ומדי פעם חודשה. ב-19 בפברואר 2015 הרשיע אותו בית המשפט המחוזי בחיפה בלקיחת שוחד, נגזר עליו עונש של שישה חודשי עבודות שירות וקנס בסך 20 אלף שקל, ללא קלון (מענית 26.04.15). גפסו ביטל את סמכויותיו של ממלא מקומו גדלקין, אך בעקבות לחצים שונים הוסכם שההשעיה תימשך עד לסיום ההליך הפלילי. ב-7 בדצמבר 2015 זוכה גפסו על ידי בית המשפט המחוזי בחיפה (סיריוטי 07.12.2013).⁵³

איור 18: קמפיין הבחירות של שמעון גפסו ערב הבחירות המוניציפליות 2013, מקור: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.2090904>

מי שקיוו כי עיריית נצרת עילית ללא גפסו בראשה תביא להרגעת המתרחקות בין יהודים לערבים בעיר התבדו עד מהרה. מחליפיו התנסו בתקופתם בהתמודדות עם דרישות שונות של האוכלוסייה הערבית. לדוגמה, באוקטובר 2014 התלונן מרכז עדאלה לזכויות המיעוט הערבי בישראל על כך שמקרב האוכלוסייה הערבית, שהיוותה אז כ-20% מכלל תושבי נצרת עילית, יש רק ארבעה עובדי עירייה בין 77 העובדים (חרות-סובר 21.10.2014). חברת בנייה ערבית ביקשה לפרסם את פרויקט הבנייה שלה ברחבי העיר בשפה הערבית בלבד. העירייה סירבה לכך בנימוק שחוק העזר העירוני דורש שלצד השפה הערבית יופיע תרגום עברי (אתר עדאלה 2015).

כבר בשנת 2000 פנו האגודה לזכויות האזרח ומרכז עדאלה לבג"ץ בדרישה לחייב את הערים המעורבות לוד, רמלה, תל-אביב-יפו ונצרת עילית להוסיף לשילוט העירוני ולשמות הרחובות כיתוב בשפה הערבית, בטענה שבהיעדרו יש משום פגיעה בעקרון השוויון ופגיעה בכבודם של אזרחי המדינה הערבים.⁵⁴ יצוין שגפסו התעלם מן ההחלטה של ועדת השמות שלא לקרוא לרחובות ולכיכרות בעיר על שם אישים, וכיכר העיר המרכזית קיבלה את השם כיכר הרבי מלובביץ'. בישיבת מועצת עיר שהתכנסה ב-04.11.2014 (יום הזיכרון לציון רצח רבין) אושרו השמות רחוב הרב עובדיה

⁵³ רונן פלוט ניצח בבחירות לראשות עיריית נצרת עילית ב-8.6.16. הוא מחליף את שמעון גפסו, שבת המשפט העליון החמיר את עונשו בחודש מרץ 2016 והטיל עליו קלון בעקבות הרשעתו בעבירת שוחד. כמו כן גזר עליו בית המשפט חצי שנת מאסר בפועל.

⁵⁴ בשנת 2002 קבע בג"ץ בראשות הנשיא אהרון ברק: "הצורך להבטיח שוויון זכותו של אדם לשפתו מובילים למסקנה כי בשילוט העירוני בערים הנזכרות, יש להוסיף כיתוב בערבית לצד הכיתוב בעברית (האגודה לזכויות האזרח: דנג"צ 7260/02, 13.09.2011, <http://www.acri.org.il/he/1690>).

יוסף (כביש 21), רחוב הרב יוסף שלום אלישיב (כביש 33) ורחוב הרב פנחס מילר (כביש 34). חברי המועצה הערבים לא השתתפו בהצבעה (כאקט מחאתי), וכל חברי המועצה האחרים אישרו את ההצעות. באותה ישיבה גם הועלתה הצעה להקלות במתן מלגות לחיילי מילואים ששירתו במבצע "צוק איתן". ההצעה אמנם אושרה ברוב של 11 חברים, אך כל חברי המועצה הערבים התנגדו לה.⁵⁵

בין מאי 2014 למאי 2015 דיווחה התקשורת על שורה של תקיפות של עובדי אורח יהודים ברחובות נצרת עילית, ניפוץ שמשות רכביהם של חברי גרעין תורני בעיה, פריצה לסניף בני עקיבא, שריפת ספרי תורה בבית כנסת ועוד (כהן 11.05.2014). בה בעת דווח על תקיפת בני נוער ערבים בידי יהודים, ריסוס כתובות נאצה נגד ערבים בסמוך לבתי מגוריהם ועוד (אשכנזי 13.07.2014). ב-08.11.2014 פרצו מהומות בכפר כנא שכללו יידויי אבנים והביאו לחסימת צירי הגישה לעיר וממנה (לכל המבקשים לנסוע צפונה). בתגובה החתים גדלקין את התושבים על עצומה להאצת הסלילה של כביש עוקף כפר כנא וגייס את ראש עיריית נצרת ואת ראש מועצת כפר כנא לקידום הדרישה זו מול גורמים בממשלה (ראב"ד 09.11.2014). אולם, בעוד גדלקין פעל עם שותפיו לפתרון בעיותיה של נצרת עילית, סגנו, אלכס גופמן, קרא לתושבי נצרת עילית היהודים לא לבוא לכפרים הערביים, גם לא לקניות, כדי ליצור חרם כלכלי שיפגע בכיסם (סולומון 10.07.2014).

מפנה ניכר בפוליטיקה העירונית בנצרת עילית חל ביוני 2015. במסגרת הסכם קואליציוני בעירייה בין סיעת הרשימה המשותפת לדו-קיום לסיעתו של ראש העיר המושעה גפסו, עורי עיר, הוחלט על מינוי ד"ר עואודה שוכרי לסגן ראש העיר ולמחזיק תיק הרווחה במועצת העיר. עם מינויו הודיע שוכרי שבכוונתו לייצג את כלל המגזרים בעיר, ולא רק את המגזר הערבי (אתר מק"י 17.06.2015), אך רבים ראו בכך סימן לבאות. גפסו, שבראשית דצמבר 2015 זוכה כאמור מהאישומים שיוחסו לו בגין עברות שוחד ושב לכהן כראש העיר (שפיגל 07.12.2015), הכעיס את שותפיו באומרו: "אין דבר יותר יפה מזה שסגן ראש עיר ערבי מצביע עבור יישוב הארץ. מבחינתי בזה ההישג הוא כפול. הוא חצי שנה סגן ראש עיר והשמיים עדיין במקומם. זה פרסונל, מדובר באדם מאוד נחמד. אני מעריך אותו ורואה בו שותף לדרך. הוא ערבי ואני יהודי. הוא שייך למפלגה שהיא לא חלק מהמצע שלי, ואני בליכוד ונחשב לימני" (אשכנזי 15.12.2015).

אסטרטגיות גאו-דמוגרפיות חלופיות לניהול המשבר הדמוגרפי בנצרת-עילית

משעה שהאוכלוסייה הערבית הגיעה לרבע מאוכלוסיית העיר, ירדו מן הפרק פתרונות כמו גירוש בכפייה, עידוד הגירת ערבים בתשלום ופיצול העיר לשתי ישויות על בסיס אתני. "פתרונות" כאלה בעיקר יפגעו במרקם היחסים בין יהודים לערבים בגליל ויקצינו את המצב הפוליטי, הביטחוני והכלכלי של ישראל כולה ואת תדמיתה בעולם. נראה כי גם הפתרונות הדמוגרפיים שהציעו גפסו וממשיכיו לאכלוס העיר בחרדים התקבלו בלי מחשבה על ההשלכות של אכלוס המוני חרדים בעיר של 43,000 תושבים. תכניות הבנייה בהר יונה ג' וד' התחילו לצאת אל הפועל רק בשלהי 2015,

55 פרוטוקול ישיבת מועצה מן המניין – עיריית נצרת עילית, 04.11.2014, ישיבה מספר 12-12.

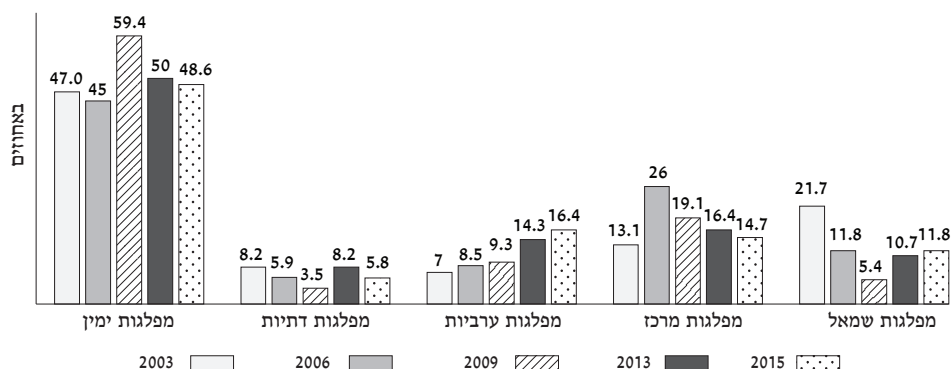
ואין לדעת אם חרדים, המתאפיינים בבדלנות ובחשש מאינטראקציה עם אוכלוסיות שונות שחלקן עוינות להם (עולי ברית המועצות לשעבר), יימשכו למקום. בכל מקרה, אכלוס נצרת עילית בחרדים עלול להביא להחרפת עוניה, להעמקת הקיטוב והמתח בין הקבוצות השונות בה (נוצרים סלאבים, יהודים חילונים, ערבים מוסלמים וערבים נוצרים וכעת גם ריכוז חרדי), להגברת ההגירה השלילית, בעיקר מקרב השכבות החזקות שנותרו בעיר ולתגובת נגד שתביא לכניסת אלפי משפחות ערביות נוספות.

מקור השינויים הדמוגרפיים בנצרת עילית אינו קרבתה הגאוגרפית של נצרת היהודית לעיר נצרת וליישובים ערביים אחרים. אף לא הזנחת המדינה את הגליל ולא אופייה הסוציו-אקונומי החלש של העיר, וגם לא העובדה ש-50% מאוכלוסייתה היא של עולים מחבר העמים. השינוי הדמוגרפי בעיר קשור בראש ובראשונה להיעדר פתרונות עירוניים מודרניים לאוכלוסייה הערבית בגליל. הקמת ערים ערביות ופיתוח שכונות לבני מעמד הביניים בערים הערביות הקיימות, אילו נעשו כבר לפני 30 שנה, היו מפחיתים באופן ניכר הגירת ערבים לנצרת עילית, מונעים נטישה של האוכלוסייה היהודית, מחלישים את המתרחקות בין יהודים לערבים וממזערים את המאבק על השליטה במרחב העירוני בין יהודים לערבים. כך גם באזור המשולש הקטן, בצור יצחק ובחריש, בירושלים, בחיפה ובבאר-שבע.

המשך המגמה של הגירת ערבים לנצרת עילית, במצב איבה בין היהודים לערבים, מסכן הן אותם והן את היהודים. כל הערים המעורבות בישראל, לרבות חיפה ויפו, אינן באמת מעורבות אלא מאופיינות בהתרכזות גאוגרפית של המיעוט הערבי באזור מסוים (לרוב האזור החלש יותר בעיר), בהפרדת התפקודים המסחריים, החינוכיים, התרבותיים והחברתיים. המתרחקות גוברת ומתלווים אליה גילויי גזענות ולאומנות כשהאוכלוסייה הערבית מתחילה לאכלס שכונה יהודית מובהקת (עכו, רמלה, חיפה, נצרת עילית, לוד) וגם כשאוכלוסייה יהודית מתיישבת בשכונה ערבית מובהקת (יפו) (רכס 2007).

השינויים הדמוגרפים בנצרת עילית ותוצריהם השפיעו על הדעות של התושבים בסוגיות פוליטיות מקומיות, ובעיקר לאומיות. ככל שנמשכה מגמת הגידול באוכלוסייה הערבית בעיר ולצדה מגמת ההגירה השלילית בקרב יהודי העיר, כך גדלה תמיכת תושבי העיר (הערבים בעיקר) במפלגות הערביות לכנסת. בין הבחירות לכנסת ה-16 (2003) לבחירות לכנסת ה-20 (2015) הגדילו המפלגות הערביות פי שניים וחצי את כוחן בנצרת עילית (איור 19). ואילו המפלגות הדתיות היהודיות כמעט שנותרו ללא שינוי ואף נחלשו, הן בשל הגירה שלילית של דתיים מנצרת עילית והן עקב הנטייה במגזר זה להצביע למפלגות ימין מובהקות. לתמיכה דלה אף יותר זכו לאורך השנים המפלגות החרדיות בעיר; הן משכו בממוצע 3% מקולות הבוחרים (בעיקר מצביעי ש"ס) (אתר הכנסת).

עדות לשינוי באופייה הפוליטי של נצרת עילית, שעד שנת 2008 עמדו בראשה נציגים מן השמאל, ניכר היטב בהשוואה בין הבחירות לכנסת ה-16 (2003) לבחירות לכנסת ה-17 (2006). ב-2003

איור 19: הצבעות בבחירות לכנסת שנצרת עילית בשנים 2003–2015, מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-16–20 (2003–2015) (עיבוד נתונים)

קיבלו מפלגות השמאל-מרכז בצירוף המפלגות הערביות 41.8% מקולות תושבי העיר, ואילו ב-2006 זכה גוש שמאל-מרכז-ערבים ל-46.3% מקולותיהם. אמנם בבחירות לכנסת ה-18 (2009) גוש זה התרסק בעיר (33.8%), אך במערכות הבחירות האחרונות התחזק גוש שמאל-מרכז-ערבים וגרף 43% מקולות תושבי העיר. בבחירות לכנסת ה-20 זכו אפוא לראשונה המפלגות הערביות לשיעור מצביעים גבוה יותר בקרב תושבי העיר ביחס למפלגות השמאל והמרכז. כך או אחרת, בכל מערכות הבחירות היה למפלגות ימין-דתיות רוב דחוק בקרב תושבי נצרת עילית. המשך המגמות הדמוגרפיות כפי שהן כיום עשוי לגרום לשינוי בדפוס ההצבעה לבחירות לכנסת בעיר, שיביא לכך שבעתיד גוש שמאל-מרכז-ערבים (אם יתאחד) ינצח בנצרת עילית.

סיכום ומסקנות

סיפורה של נצרת עילית הוא הסיפור בן 3,000 השנה של הגליל, והוא סיפור הפריפריה הישראלית הענייה והמוחלשת בשנים 1948–2016. סיפורה של נצרת עילית כפי שהובא כאן (ובשינויים אלה ואחרים סיפורו של הנגב וגם זה של ירושלים), חושף את הסמוי או המוסתר מעיניו של הציבור הישראלי: מה שנותר ליהודים בישראל הוא המרחב המשתרע בין חדרה לגדרה. מניתוח תולדותיה של נצרת עילית עולה, כי לא נוכל לחמוק מהמסקנה המתסכלת, כי כל דרג מקבלי ההחלטות בכל הנוגע להקמת העיר נצרת עילית בהרי נצרת נהג בחוסר רצינות, בשטחיות ובחוסר הבנה של הדינמיקה במרחב המדובר.

אם בעבר הוזנחה הפריפריה בשל דוחק השעה, הרכבה הדמוגרפי המורכב והחלש ואילוצים אסטרטגיים-פוליטיים לכאורה, הרי בעידן הגלובליזציה היתה הזנחה זו חלק מאידאולוגיה קפיטליסטית מובהקת. מה שמנהיגי ישראל לדורותיהם לא הבינו, ואינם מבינים, הוא שישראל אינה עוד מדינה מערבית כדוגמת שוודיה, צרפת או קנדה, וכי בכל הנוגע לעניינים הדמוגרפיים חלים בה ועליה חוקים אחרים. שכנותיה של ישראל הן סוריה, לבנון, עיראק, מצרים בחצי האי סיני, איראן, סודאן וגם טורקיה. רבים מתושבי מדינות אלו ומנהיגיהם הפוליטיים והרוחניים אינם מקבלים את הישות הציונית בארץ ישראל, ויש בהם הכמהים לכיליונה.

אשר להחלטה על הקמת נצרת עילית, המקום שאותר בעבורה היה בעייתי מלכתחילה. העיר הוקמה ללא בסיס כלכלי. אמנם יושרו הרים לשם הקמת אזורי תעשייה, הופקעו אדמות, הושבו אוכלוסיות כאלה ואחרות אך דבר לא נעשה ברציפות ובדבקות והמשבר לא איחר לבוא. יהודים התחילו לעזוב את העיר והיא אוכלסה בהדרגה בידי אוכלוסייה ערבית, שנראה כי עד 2030, ואולי אף עוד קודם לכן, תהיה האוכלוסייה היחידה בה.

מסמך זה חשוב לדעתנו מעצם הציגו את מאבקי הכוח בין ציונות לדמוקרטיה, בין חילונים לחרדים, בין יהודים לערבים, בין כלכלה גלובלית לכישלון השמטה בפריפריה הישראלית. כאן קובע "חוק כלים שלובים": שכחת את המגזר הערבי בנצרת, הוא ייכנס אליך לנצרת עילית מן הדלת האחורית וגם מן הקדמית. אמרנו נצרת, והתכוונו כאמור גם לצור יצחק, לחריש, ודומיהם וגם לחיפה ולירושלים.

מקורות

- אברהמים ט' וי' רוק. 2005. מאחורי החומות: חומות וגדרות הפרדה בין יהודים לערבים בתוך ערים ושכונות מעורבות. נצרת: האגודה הערבית לזכויות אדם.
- אהרונ, י' 1995. אטלס כרטא לתקופת המקרא. ירושלים: כרטא.
- אופנהיימר, א' 1971. תולדות הסנהדרין בגליל. תל אביב: מפעלי שכפול אוניברסיטאיים.
- איזיקוביץ, ג' (30.03.2015). בספריות העירוניות בנצרת עילית אין ספרים בערבית. הארץ, גלדיה.
- אלון, מ' (15.06.1955). התוכניות לפיתוח נצרת. דבר.
- אליאב, מ' 1978. ארץ ישראל ויישובה במאה ה"ט. ירושלים: כתר.
- אלפנדר, ט' וב' קנדלפת. 2006. עכו: מודל לחיים משותפים של יהודים עם ערבים. ירושלים: שתי"ל.
- אפעל, י' 1998. ישראל ויהודה בתקופת המקרא. ירושלים: הוצאת כתר.
- אפרת, א' 1981. גאוגרפיה יישובית של ישראל. תל אביב: אחיאסף.
- אפרת, א' 2003. תכנון לאומי ופיתוח ישראל בשנות ה-2000. תל אביב: רמות-אוניברסיטת תל-אביב.
- אשכנזי, א' (30.03.2012). הדיוור במרכז יקר והחרדים מגלים את הצפון. הארץ.
- אשכנזי, א' (15.04.2013). ראש העיר: שמרנו את הרוב היהודי בדרכים שהשתיקה יפה להן. הארץ: מקומי.
- אשכנזי, א' (06.08.2013). פניה ליועמ"ש: חקור את ראש העיר נצרת עילית על הסתה לגזענות. הארץ. .
- אשכנזי, א' (13.07.2014). שלושה צעירים מנצרת עילית נעצרו בחשד שתקפו ערבי. הארץ.
- אשכנזי, א' (13.04.2015). עוד לבנה ביהוד נצרת עילית: בקרוב תאוכלס השכונה החרדית. וואלה חדשות.
- אשכנזי, א' (15.12.2015). גפסו חוזר ללשכת ראש העיר והשאיר את סגנו הערבי. הארץ.
- בארי-סוליצאנו, א' וא' גופר. 2009. ערים ואזורים מעורבים: פני המחר של מדינת ישראל. ירושלים: קרן אברהם (נייר עמדה).
- בות'ניה, ד' (2008). פרויקט ערים מעורבות. רמלה: שתי"ל
- בזק, ד' (18.08.2008). ראש העיר נצרת עילית מזה 31 שנה פורש. NRG.
- בן-אריה, י' 1979. עיד בראי תקופה - ירושלים החדשה בראשיתה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- בצלאל, י' 2007. הספרדים בארץ ישראל, בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

ברג, ד' 2000. גבולותיה של ממלכת ירושלים הצלבנית. קדמוניות-רבעון לעתיקות ארץ ישראל וארצות המקרא, 33, 66-70.

ברודסקי, ג', י' שנור וש' באר (עורכים). 2015. קשישים בישראל שנתון סטטיסטי 2014. פרק 1: מאפיינים דמוגרפים של קשישים בישראל. ירושלים.

ג'בארין, י' 2002. הערבים בערים המעורבות. ירושלים: שת"ל.

ג'בארין, י' 2012. תעסוקת ערבים בישראל: האתגר של הכלכלה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גונן, ע' ור' ח'מאסי (1992). מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

גל, צ' 1990. הגליל התחתון – גאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא. תל אביב: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

גלבע, א' 1987. ארץ ישראל בתקופת המקרא: גאוגרפיה היסטורית. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

גליל, ג' 2001. ישראל ואשור. תל אביב: זמורה ביתן.

גפני, י' 2004. ארץ ישראל והתפוצות בימי בית שני והתלמוד. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

גרדוס, י' 2008. באר שבע: מטרופולין בהתהוות. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון.

דאוד, א' 2005. תכנון הבנייה במגזר הערבי. ירושלים: מרכז למחקר ומידע, כנסת ישראל. (הוגש עבור ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת).

דגוני, ר' (25.06.2013). עיתון יהודי מוביל בארה"ב יוצא למתקפה על נצרת עילית. גלובס.

דגני, א' ור' דגני. 2007. שוק הדיור בנצרת עילית: חסמים והזדמנויות. גאוקרטוגרפיה, נערך עבור משרד הבינוי והשיכון (מצגת).

דוד, ק' (13.06.2012). הצעה בנצרת עילית: משפחות ערביות יפוצו-יעזבו. חדשות וואלה.

דוד, ק' (25.10.2012). גזענות בנצרת עילית: ילדינו לא יתחנכו עם ערבים. גלובס.

דיכטר, ש' (עורך). 2005. פיתוח הנגב והגליל ליהודים בלבד? ירושלים: עמותת סיכוי.

דו, י' (23.09.1976). מרדכי אלון הביא להדחת אריאב. דבר.

דו, י' (07.01.1977). אש מחלוקת בנצרת עילית. דבר.

דו, י' (04.09.1977). אחד: אפס לטובת מנחם אריאב. דבר.

דו, ש' 1991. התחום הגאוגרפי של המפגש בין החשמונאים ליטורים. קתדרה, 59, 3-11.

דרורי, י' 1989. ארץ ישראל כחבל משני. בתוך י' ריפל (עורך), *תולדות ארץ ישראל ב' (421-446)*. תל אביב: משרד הביטחון.

דרורי, י' 1995. הממלוכים. *עת-מול*, כא(1), 11-13.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1970-2015. *שנתון סטטיסטי לישראל*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1983. *מפקד האוכלוסין לישראל 1983*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1987. *הרשויות המקומיות בישראל - נתונים פיזיים*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1990. *הרשויות המקומיות בישראל 1987/8 - נתונים פיזיים*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1992. *הרשויות המקומיות בישראל - נתונים פיזיים*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1995. *מפקד האוכלוסין לישראל 1995*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2002-2015. *הרשויות המקומיות בישראל - פרופיל עירוני נצרת עילית*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2008. *מפקד האוכלוסין לישראל 2008*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2009. *שנתון סטטיסטי לישראל*. ירושלים: הלמ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1995-2013. *דירוג הרשויות לפי מדד חברת-כלכלי*. ירושלים: למ"ס.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2014. *לוח 2.16: יישובים ואוכלוסייה לפי מחוז ונפה, דת וקבוצות אוכלוסייה*. ירושלים.

חורי, ג' (05.06.2011). נצרת עילית היא עיר ליהודים בלבד. *הארץ*.

חורי, ג' (17.01.2013). ראש העיר נצרת עילית מתנגד להקמת בית ספר ל-1,900 תלמידים ערבים בעיר. *הארץ*.

חורי, ג' ו' סקופ (25.07.2013). חרף התנגדות ראש העיר, משרד החינוך יקים בית ספר ערבי בנצרת עילית. *הארץ*.

חידה, ע' 1993. *מכשולים בפני פיתוח כלכלי במגזר הערבי: יוזמות כלכליות בשני יישובים ערביים: טייבה ואום אל-פחם*. הרצליה: המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי.

חידה, ע' 2010. *קריסת הרשויות המקומיות הערביות*. ירושלים. מכון ון ליר.

חלבי, ר' 2008. המאפיינים הכלכליים של הרשויות הערביות – מצב קיים, מסגרות ומכניזמים לפריצת דרך. טמרה: מכון אבן-חלדון.

ח'מאסי, ר' 2003. מרחב נצרת – מסגרת מטדופולינית. ניהול, תכנון ופיתוח. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

ח'מאסי, ר' 2007. בין מנהגים לחוקים: תכנון וניהול הקרקע ביישובים הערביים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

ח'מאסי, ר' 2008. האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות בישראל: בעיות, חסמים ואתגרים לקראת מדיניות עירונית חלופית. ירושלים: שתי"ל.

חמדאן, ה' 2006. נצרת עילית כעיר מעורבת: הגירת הפלסטינים אליה וסוגיות של התנהגות מרחבית וחברתית. בתוך ט' פנסטר וח' יעקובי (עורכים), עיד ישראלית או עיד בישראל?, 110–134, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

חרותי-סובר, ט' (21.10.2014). 17% מתושבי נצרת עילית ערבים, אך אינם מועסקים בעירייה. דה-מרקר.

חשמונאי, ע' (05.06.2011). האצבע הקלה של ראש עיריית נצרת עילית. NRG: חדשות בארץ.

טוקר, ב' (24.10.2013). אמשיך בפעולות לייחוד נצרת עילית. ערוץ 7.

טל, א' 2014. ארץ ישראל במקורות ערביים מימי הביניים (אסופת תרגומים). ירושלים: יד יצחק בן צבי.

טרואן, ס"א. 2013. עיצוב ההתיישבות הציונית: דמיון ותכנון במבחן המציאות. באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון.

יהודקין, ס' ונ' שלו. 2012. התכנון המתארי ביישובים הערביים בישראל – תמונת מצב. עילבון: המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי ועמותת במקום.

יוזגוף-אורבך, נ' 2013א. ערים יהודיות מתערבבות. כנס האגודה הגאוגרפית הישראלית בירושלים. דצמבר 2013 (תקציר הרצאה זמין ברשת).

יוזגוף-אורבך, נ' 2013ב. התנועה הרפורמית בישראל – היבטים גאו-דמוגרפים. עבודת דוקטורט במסגרת החוג לגאוגרפיה לימודי הסביבה, אוניברסיטת חיפה.

יוזגוף-אורבך, נ' 2016. היבטים גאו-כלכליים בעקירת מתיישיי חבל עזה. אופקים בגאוגרפיה, 88, 133–157.

יועז, י' (18.06.2013). ראש עיריית נצרת עלית, שמעון גפסו, מואשם בלקיחת שוחד. גלובס.

יערי, א' 1976. בנימין מטודילה בארץ-ישראל ובסוריה. רמת-גן: מסדה.

יפת, ש' 2009. המאבק על הזהות בתקופת שיבת ציון, תוצאותיו והשלכותיו. מדעי היהדות, 46, 3–14.

יפתחאל, א' וא' קדה. 2000. על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי. תיאוריה וביקורת, 16, 67–100.

- כהן, א' 1998. *שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1804-1260)*. ירושלים: כתר.
- כהן, ש' (11.05.2014). תקיפות לאומניות הופכות לחלק מהשגרה. *עדוץ* 7.
- כהנר, ל', נ' אורבך-יוזגוף, וא' סופר. 2012. *החברה החדרית בישראל: חברה, קהילה ומרחב*. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- כוגן, מ' 2000. *אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט-ו לפסה"נ*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- כרמון, נ', ג' ליפשיץ ואחרים. 1989. *ההתיישבות החדשה בגליל - מחקר והערכה*. חיפה: המועצה הארצית לתכנון ובנייה, המרכז לחקר העיר והאזור בטכניון.
- לואיס, ב' 1959. ארץ ישראל ביובל הראשון לשלטון העות'מאני על פי פנקסי הקרקעות העות'מאניים. בתוך: *ארץ ישראל*, כרך ד', 170-187.
- לוי, ו' (01.10.2013). בחירות מקומיות 2013: נצרת עילית. *MYNET: עמק וגליל*.
- לוי, ל"י. 2004. *רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- ליפשיץ ג' 1986. ההגירה אל הגליל, ממנו ובתוכו 1961-1983. רבעון לכלכלה, 30, 738-754.
- ליש, א' (1981). *הערבים בישראל: רציפות ותמורה*. ירושלים: מאגנס.
- מילרד, א' 2014. *כלי סיוע בדיוור של משרד הבינוי והשיכון-ניתוח לפי מגזרים*. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של כנסת ישראל.
- מלכה-שוורץ, פ' 1997. *היבטים גאוגרפים של שכונות מעורבות בישראל (ערבים ויהודים)*. מוגש כחלק מהדרישות לקבלת תואר מוסמך. חיפה: החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- מן, נ' 2011. *קו התלם: עיונים בתפיסות ההתיישבות האסטרטגית ביישוב העברי*. ירושלים: כרמל.
- מנדל, ל' (28.06.2009). אתה דתי? בוא לנצרת עילית. *MYNET: עמק וגליל*.
- מנדל, ל' (30.09.2009). רונן פלוט מכר את ביתו לערבי. *MYNET: עמק וגליל*.
- מנדל, ל' (12.11.2009). שמעון גפסו: הבטחות לחוד, מעשים לחוד? *MYNET: עמק וגליל*.
- מנהל מקרקעי ישראל. 1976. *הגליל - הצעת מסגרת לתכנון*. ירושלים: אגף תכנון ופיקוח.
- מע' דבר (17.09.1976). מנחם אריאב - המועמד לראשות העירייה בנצרת עילית, *דבר*.
- מע' דבר (23.08.1977). מרדכי אלון התפטר מראשות עיריית נצרת עילית, *דבר*.
- מע' ידיעות העמק (26.10.2008). שמעון גפסו מוביל. *Mynet: עמק וגליל*.
- מענית, ח' (26.04.2015). עונש קל לשמעון גפסו: 6 חודשי עבודות שירות, בלי קלון. *גלובס*.

- מרקוס, מ' 1982. *הגליל התחתון: סקירה גאוגרפית יישובית*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- משה, ש' 1986. ערי ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם. *קתדרה*, 40, 83-120.
- משה-דוד, א' (27.11.2008). ראש עיריית נצרת עילית מתכוון לשנות את שם העיר. *NRG*.
- משה-דוד, א' (10.01.2009). נצרת עילית: עימותים על רקע המבצע בעזה. *NRG*.
- משה-דוד, א' (10.11.2009). להתראות נצרת עילית: תכנית גפסו לייחוד העיר. *NRG*.
- משה-דוד, א' (22.10.2012). נצרת עילית מציגה: הקרב על חג המולד. *NRG*.
- נאמן, נ' 1990. *מנוודות למלוכה: היבטים היסטוריים וארכיאולוגיים על ראשית ישראל*. ירושלים: יד בן צבי.
- נאסר, ק' 2012. *מצוקת הדיור והריסות מבנים בחברה הערבית בישראל: מכשולים נוכחיים והמלצות לשינוי*. נצרת: דיראסאת: מרכז ערבי משפטי למדיניות.
- ניה, א' (22.12.2001). בוקר אחד התעורר ראש העיר מנחם אריאב וגילה שהוא ראש עיר מעורבת. *הארץ*.
- סולומון, י' (13.03.2013). הקמת ספריה ערבית בנצרת עילית. *חדשות העמקים*.
- סולומון, י' (20.04.2013). התגלה החזון של בן גוריון לעיר נצרת עילית. *חדשות העמקים*.
- סולומון, י' (23.10.2013). שמעון גפסו ניצח בנצרת עילית. *חדשות העמקים*.
- סולומון, י' (12.12.2013). גפסו נפגש עם הכומר נדאף וחיזק את פעילותו לגיוס נוצרים לצה"ל. *חדשות העמקים*.
- סולומון, י' (22.05.2014). תלמידי נצרת עילית בקבלת פנים לאפיפיור. *חדשות העמקים*.
- סולומון, י' (10.07.2014). סגן ראש עיריית נצרת עילית: אל תגיעו לכפרים הערביים לקנות. *חדשות העמקים*.
- סולומון, י' (12.08.2015). מאבק נגד הקמת שכונת מגורים ארמון ההגמון בשטח הגובל עם נצרת. *חדשות העמקים*.
- סופר, א' 1975. איכלוס הגליל ושמירת איכות הסביבה. *טבע וארץ-כתב עת לטבע וידיעת הארץ*, י"ז(4), 185-187.
- סופר, א' 1976. האוכלוסיה הלא יהודית בישראל - נתוני יסוד. *אופקים בגאוגרפיה*, 2, 20-35.
- סופר, א' 1977. נצרת - אגד ערים גלילי בהתהוותו. *נופים-עיונים בידיעת הארץ*, 9-10, 187-196.
- סופר, א' 1981. ההתיישבות היהודית בגליל 1948-1980. *טבע וארץ - כתב עת לידיעת הטבע והארץ*, כ"ג(4), 150-155.
- סופר, א' 1986. המאבק הטריטוריאלי בין יהודים לערבים בארץ ישראל. *אופקים בגאוגרפיה*, 17-18, 7-23.

- סופר, א' 1998. *פיזור האוכלוסייה – אתגר ציוני מחודש ליובל הבא*. תל אביב: מרכז אריאל למחקרי מדיניות.
- סופר, א' 2001. *ישראל דמוגרפיה 2000–2020 – סיכונים ואפשרויות*. חיפה: קתדרה לגאואסטרטגיה.
- סופר, א' 2003. *ישראל, דמוגרפיה 2003–2020*. חיפה: קתדרה לגאואסטרטגיה.
- סופר, א' 2007. *במלכודת הרדיקליות באקדמיה*. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- סופר, א' 2011. *ההתנגדות לוועדות הקבלה ליישובים קהילתיים קטנים בפריפריה – הכצעקתה?* חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- סופר, א' 2013. גאו-דמוגרפיה – מכשיר הכרחי בתכנון פיזי-כלכלי-חברתי ובטחוני. *סוגיות חברתיות בישראל*, 16, 176–189.
- סיריוטי, ד' (07.12.2013). שמעון גפסו זוכה מכל האישומים נגדו. *אתר ישראל היום*.
- סעיד, ס' 2001. *אזור נצרת רבתי – מטרופולין בהתהוות או מוקד נסף למטרופולין חיפה*. עבודת גמר מ.א. כחלק מחובות הלימודים לתואר שני. חיפה: החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- ספראי, ש' וז' בן-שמואל. 1994. *בימי הבית השני ובימי המשנה: מחקרים בתולדות ישראל*. ירושלים: מאגנס.
- פיוטרקובסקי, ש' (03.01.2010). מכינה חדשה תוקם בנצרת עילית. *ערוץ 7*.
- פיוטרקובסקי, ש' (04.11.2010). *חה"כ אורי אריאל – יקיר נצרת עילית*. *ערוץ 7*.
- פנסטה, ט' וח' יעקובי. 2006. *עיר ישראלית או עיר בישראל*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פראוור, י' 1984. *תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פרנקל, י' 1995. החברה הכפרית בארץ ישראל בתקופה הממלוכית. *קתדרה*, 72, 17–38.
- ציאון, ה' (23.01.2015). מפת הנדל"ן: איפה הכי זול לקנות דירה? *YNET: נדל"ן*.
- קמר, א' (28.02.2015). חיים עם חתולים מתים, עכברים, זוהמה וביוב זורם, התחתית של נצרת עילית. *YNET*.
- קניאל, י' 2000. *במעבר: היהודים בארץ ישראל במאה ה"ט בין ישן לחדש ובין יישוב ארץ הקודש לצינונות*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- ראב"ד, א' 09.11.2014. נצרת עילית: מאות תושבים חתמו על עצומה עבור סלילת עוקף כפר כנא. *YNET*.
- ראב"ד, א' 06.12.2015. "ערבים החוצה" בעפולה: "נפחד לצאת מהבית"? *YNET*.
- רופא-אופיר, ש' (18.08.2008). אחרי 32 שנה: זקן ראשי הערים בישראל פורש. *YNET*.
- רופא-אופיר, ש' (25.06.2009). הפתרון לייחוד נצרת עילית? שכונה חרדית. *YNET*.

- רופא-אופיר, ש' (08.01.2009). ראש העיר נצרת עילית: מחמאה תוביל להתלקחות. *YNET*.
- רופא-אופיר, ש' (20.08.2009). כנס בצפון: אדמות המדינה נגזלות בידי הערבים. *YNET*.
- רזין, ע' 2003. *דפורמה בארגון השלטון המקומי בישראל: בין ריכוז לביזור, בין מסורתיות למדיניות*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות 39-79; 101-108.
- רכס, א' 2007. *יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל*. תל אביב: מרכז דיין, אוניברסיטת תל אביב.
- רפפורט, א' 2013. *בית חשמונאי: עם ישראל בארץ ישראל כימי בית חשמונאי*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- שבתאי, ק' (13.09.1957). יהודים בנצרת. *דבר*.
- שגב, ש' (20.01.1960). יום הולדת לקריית נצרת. *מעריב*.
- שגריר, א' 2014. *מסעי הצלב: היסטוריה והיסטוריוגרפיה*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- שור, נ' 1983. תולדות היהודים בגליל בתקופה העות'מאנית. *ארצות הגליל, החברה למחקר מדעי שימושי*, 314-301.
- שטרן, מ' 1985. היחסים שבין ממלכת החשמונאים ומצרים התלמית על רקע המערכת הבינלאומית של המאות השנייה והראשונה לפנה"ס. בתוך: *עיון, רבעון לחקר תולדות ישראל*, כרך נ', חוברת א', 81-106.
- שטרן, מ' 2006. בין הצהרת כורש להצהרת בלפור. תל אביב: פרידמן הוצאה לאור.
- שכניק, מ' (05.08.2015). גן ליהודים מועבר מקום לטובת גן לערבים - נצרת עילית סוערת. *YNET*.
- שנל י' 1994. *זהות מצעירות טריטוריה: תפיסת המרחב של הערבים בישראל*. רעננה: בית ברל - המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- שפיגל, נ' (07.12.2015). ראש העיר נצרת עילית שמעון גפסו זוכה מהאישומים נגדו. *הארץ*.
- שפק-ליסק, ר' 2014. *מתי ואיך חוסל הרוב היהודי בארץ ישראל: משלהי המאה ה-4 לפנה"ס עד המאה ה-16 לסה"נ: היהודים כמיעוט בזמן הכיבוש הנוצרי והמוסלמי*. ירושלים: כרמל.
- Binnie, J. 2006. *Cosmopolitan urbanis*. London: Routledge.
- Elenevskaia, M., and L. Fialkova. 2011. Introduction. *Narrative spaces in a multicultural city*, Vol, 10. Berkeley: University of California.
- Glaeser, E., and J. Vigdor. 2012. The end of the segregated century: Racial separation in america's neighborhoods, 1890-2010. *Journalist Resource*, Feb. 28. Manhattan Institute.
- Goren, T. 2004. Separate or mixed municipalities?. *Israel Studies*, 9(1), 101-124.
- Hahn, J. 2011. *Cities of tomorrow*. Brussels: European Union.

- Hulchanski, D. 2010. *Neighbourhood trends in divided cities*. Toronto: St. Christopher House.
- Wolf-Dieter, H., and K. Abdulfattah. 1977. *Historical geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th century*. Erlangen: Erlanger Geographische Arbeiten.
- Kotek, J. 1999. Divided cities in the European cultural context. *Progress in Planning*, 53(2), 227-237.
- Legeby, A. 2010. *Urban segregation and urban form*. Stockholm: KTH.
- Massey, D. S., and N. A. Denton. 1988. The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 67(2), 281-315.
- Monterescu, D., and D. Rabinowitz. 2007. *Mixed towns, trapped communities*. London: Ashgate.
- Nightingale, C. 2012. *Segregation – A Global history of divided cities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sandercock, L. 1998. *Planning for multicultural cities*. New-York: John Wiley.
- Turner, M. A., and S. L. Ross. 2005. How racial discrimination affects the search for housing. In X. Briggs (ed.) *The geography of opportunity: Race and housing choice in metropolitan America*, 81-100, Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Turner, M. A., and K. Fortuny. 2009. Residential segregation and low-income working families. *Urban Institute*, March 4.
- Walker, W. P., and L. W. Peter. 2009. *In the steps of Jesus: An illustrated guide to the places of the holy land*. Oxford: Lion Hudson PLC.
- Wood, P. (ed.). 2004. *Intercultural city reader*. UK, Stroud: Comedia Press.
- Yacobi, H. 2009. *The Jewish-Arab city*. London: Routledge.

מקורות אינטרנט:

- המוסד לביטוח לאומי, 2015 – השכר הממוצע במשק לפי שנים.
<http://www.btl.gov.il/Mediniyut/GeneralData>
- האגודה לזכויות האזרח, יולי 2015 (להקים בית ספר ערבי בנצרת עילית)
<http://www.acri.org.il/he/25416>
- המועצה הלאומית לשלום הילד, 2015

www.children.org.il/Files/File/SHNATON/Leket2015.pdf

הקשישים בישראל, מכון ברוקדייל 2009

http://brookdaleheb.jdc.org.il/_Uploads/PublicationsFiles/Aging-facts-figures09-HEB.pdf

חב"ד אינפו (10.06.2010). הצדעה לממלכת מוסדות חב"ד בישראל.

<http://old2.ih.chabad.info/#!g=1&url=article&id=55291>

יד 2' – מכירה והשכרת נכסים בנצרת עילית (חיפוש), 2015

<http://www.yad2.co.il/Nadlan/sales>

כנסת ישראל, תוצאות הבחירות לכנסת ישראל, לפי יישובים.

<http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/default.aspx>

מק", 17.06.2015 – סגן ראש העיר הערבי הראשון של נצרת עילית

<http://maki.org.il>

משרד הפנים – תוצאות בחירות ברשויות המקומיות, 2008.

<http://www.moin.gov.il/Subjects/Bchirot/Pages/default.aspx>

עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל (13.06.2011) דרישה לחקירה פלילית נגד ראש

העיר שמעון גפסו (נדלה ב-2015) <http://www.adalah.org/he/content/view/4051>

עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל – (2015) תמונת מצב

<http://www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2015/12/tmunat2015sch6.pdf>

עיריית כרמיאל, 2015

www.karmiel.muni.il, 2015

עיריית נצרת עילית, 2015

www.nazareth-illit.muni.il/Pages/default.aspx

קוממיות: כנס רמלה

www.komemiut.org

קשישים בישראל שנתון סטטיסטי, 2014

http://mashav.jdc.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Chapter1_2014.pdf

רשות המיסים – מנוע חיפשו נדלן, 2015

www.misim.gov.il/svinfonadlan2010

ד"ר ניקולא יוזגוף-אורבך, מלמד במכללה האקדמית צפת ובמכללה לחברה ואמנויות
בנתניה.

פרופ' ארנון סופר, ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.

9 789657 437551

